U21938.

Title - TAZKIRA GUL-E-RAINA.

Creator - Laxmi Narain Shafeeq Aurangabadi

Publisher - Auhad Aafreen Taraqqi Press (Hyder

Date - 1223 H.

Pages - 188.

Subjects - Tazkira Shora.

فصلِ دوم در ذکرِ نکتہ پردازانِ اصنامیاں

از

تذکرۂ گلِ رعنا

مؤلفہ

لچھمی نرائن شفیقؔ اورنگ آبادی

متوفی سنہ ۱۲۲۳ ہجری

مطبوعہ
عہد آفرین برقی پریس
حیدرآباد دکن

بسم اللہ الرحمن الرحیم

(تذکرۂ گلِ رعنا)

فصلِ دوم در ریختہ پردازانِ اصنامیان

در اوائلِ کتا

بہ معرضِ اظہار درآمد کہ آغازِ سخن وراں در قلمروِ ہندوستان در عہدِ جلال الدین محمد اکبر پادشاہ شد در آں عصر از ہندی نبال کسے کہ زبان را با سخن آشنا کرد رائے منوہر توسنی است کہ اکثر رباعی را بر چار بالشِ موزونی می نشاند و در زمانِ شاہ جہان و عالمگیر برہمن لاہوری نام، شاعرے برآورد صاحبِ دیوان شد و در ایامِ شاہ عالم و محمد فرخ سیر و محمد شاہ از فیضِ صحبتِ میرزا بیدل علیہ الرحمۃ وغیرہ اشخاص بسیارے از قومِ ہنود استعدادِ سخن سنجی

بہم رسانیدند۔ وطوطیانِ سبزہ زارِ ہند راشکّرِ تازہ چشانیدند،
چناں چہ ازمطالعۂ ایں صحیفہ حالاتِ ایں جماعتہ پیرایۂ وضوح خواہد
یافت وچوں جمیع حروفِ ایں فصل پیدا نہ شد ہرقدر کہ بہم رسید صورتِ
تحریری پذیرد وگوشِ اربابِ ہوش از نوائے طوطیانِ ہند حظّے بر می گیرد

حرف الالف

(۱)۔ **اچل داس** :۔ جہاں آبادی، از قوم کھتری است،
مزاجش آشنا بہ مشربِ درویشی بود، واکثر در صحبتِ فقراءِ صاحب
کمال بسر می برد، او می طرازد ؎

ندیدم ہیچ جا از جلوۂ آں بے نشاں خالی ز جنبش شش جہت لبریز و جایش ہم چناں خالی

ولہ

نہ گشت روشنِ من چیست در پسِ گردوں حجابِ چشم بود شیشۂ کہ زنگاری است

(۲)۔ **اخلاص** :۔ جہاں آبادی، کشن چند نام دارد، پسرِ اچل داسِ
مذکور از شاگردانِ میرزا عبدالغنی بیگ قبول کشمیری بود، اخلاص مند

خوبانِ معانی است و تماشائی خوش طلعتانِ سخندانی، مشارٌ الیہ در سنہ ست و ثلاثین و مائۃ و الف (۱۱۳۶ھ) تذکرۃ الشعرائے نوشتہ و "ہمیشہ بہار" نام گذاشتہ کہ ہمیں اسم بہ تکرار تاریخ اتمام او است، تذکرۂ مذکور در وقتِ تحریر حاضر ایں گلہا کاشتۂ او از ہمیشہ بہار وغیرہ برچیدہ شدہ

چون دل مغلوبِ عشق افتد خرد در سر نمی ماند   ہزیمت خورد چوں شہ جرأتِ لشکر نمی ماند

ولہ

(قطعہ)

ہنر ور را ہنر کافی نشان است   کہ باقی نامِ فاضل زگمان است
مشو اخلاص شمشد رہبرِ رفعت   بلند و پستِ دنیا نردبان است

ولہ

چرا دست از سرِ زلفِ سیاہ یار بردارم   کہ می دانم دعا را در دلِ شبہا اثر باشد

ولہ

ہم چو مور اخلاص بر یک دانہ قانع گشتہ ام   از دل من کرد و دیرون خیال خال او

ولہ

تا بود وصف الٰہی زینتِ عنوان ما   می شود ابروئے خوبی مطلع دیوانِ ما

ہم چو زنبورِ عسل در بندِ صورت نیستیم   ظاہر است از دست گاہِ معنی ما شانِ ما

(۳)۔ آنند گن :۔ از خوش فکران بندرابن است بھاگوت کہ در ہندی کتابے است مشہور، می گویند آں را بہ زبانِ فارسی بہ فصاحتِ تمام موزوں کردہ در وقتِ تالیفِ ایں تذکرہ حاضر نیست یک رباعی ازو بدست آمد قلمی می شود   رباعی

بالیں ہمہ شب ز اشکِ من تر گردد   بر بسترِ من برگِ گُل اخگر گردد

خواب آید و در دیدۂ من بیند آب   از غرق شدن ترسد و پس بر گردد

(۴)۔ آرام :۔ رائے پران ناتھ دہلوی، شیریں گفتار و خوش افکار بُود ایں قطعہ کہ بہ طریقِ تعمیہ در تاریخ وفاتِ منعم خانخاناں مطابق سنہ ثلاث وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۳ھ) منظوم ساختہ ازو مشہور است

آہ کز بیدادِ چرخِ کج نظر — رفت عالی فطرتے والا شیم
زیبِ دیوانی امیرِ نام دار — زینتِ مسندِ امیرِ محتشم
خانِ خانانِ معظم خاں کہ بود — کانِ جود و صاحبِ سیف و قلم
رختِ ہستی بست زیں دارِ فنا — ساز کرد آہنگِ گل گشتِ ارم
ہاتفِ غیب از پئے سالِ وفات — گفت با صد درد و اندوہ و الم
از وفاتش بے سر و بے پا شدند — مجد و خیر و بخشش و فیض و کرم"

(۵) - **اُلفت** :- لالہ اُجاگر چند، از قوم کایستھ متھرا است۔

خوش گو گوید :-

"جوانے دل چسپ، با کثر خوبی ہا موصوف، از مدتے در عظیم آباد می ماند و بوجہِ قلیلے از معاش بسر می برد۔ فقیر وقتے کہ در آنجا بود، ہر روز تشریف می آورد و گرم می جوشید۔ خیلے ہموار و خلیق و بدل ہا نزدیک۔ در آشنائی ہا پابرجا و بے تکلف بہ نظر آمد۔ سلیقہ درست دارد۔ پیشتر غربت تخلص می کرد، الحال الفت قرار دادہ۔ مشقِ شعر از نظرِ میر محمد علیم تحقیقِ سمرقندی گذرانیدہ۔ نقلِ دیوانِ خود بہ فقیر دادہ۔

در بنارس ہم اکثر بہ خط و کتابت یاد می کند خدایش سلامت دارد طرزِ خیال طبعش را خوش افتادہ۔"

از وست :-

در آمد شامِ غم در سینہ حسرت نامِ مہمانے ‏ ‏ ‏ زداغِ دل کشیدم بے تکلف پیش او خوانے[۵]

ولہ

نہ می دانم چہ افسون خواند بانگِ خندہ اش نازم ‏ ‏ ‏ چو گُل رنگِ تبسم می چکد از پردۂ گوشم

سراپا پردہائے دیدۂ من چشمِ بلبل شد ‏ ‏ ‏ نظر بازِ کہ این شوخِ گل بندِ قبا پوشم

ولہ

دلم از کعبہ چشمِ سیہ مستے کہ می آید ‏ ‏ ‏ کہ دارد صد سبوئے بادہ ذوقِ بوسِ آن مشت

چوں دریں تقریباً نامِ میر محمد علیم تحقیق بر نوکِ قلمِ تحقیق گذشت قدرے تحریرِ احوالش ایں جا ضرور افتادہ۔

میر محمد علیم متخلص بہ تحقیق ولدِ میر بدیع الدین سمرقندی

۵:- نقل مطابقِ اصل ۱۲۔

مشہور بہ میر متین شاگردِ رشید میرزا موسوی فطرت بہ تحقیقِ سخن
خوب می رسید و از چندگاہ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ بسر می برد
رؤسائے آں جا بہ احترام پیش می آمدند در معقولات و منقولات
مہارتے درست داشت و در علمِ تیراندازی و موسیقی و دیگر
فنون ماہر بود مدتے در شاہ جہاں آباد گذرانیدہ بہ گل
گشتِ بنگالہ شتافت عمرے دراز یافتہ آخرہا در عظیم آباد
در سنۂ اثنین و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۲ھ) رہ نوردِ بادیۂ فنا
شد لالہ اُجاگر چند اُلفت صاحب ترجمہ ایں تاریخ یافت (ع)
گفت :- "تحقیق شدہ واصلِ حق"

میر تحقیق صاحبِ دیوانِ ضخیم است و شعر را خوب می گفت

ایں ابیات از واست ؎

جاں سپرد از بس کہ یادِ چشمِ نیم پروردِ ما — بوئے ناز آید چو برخیزد بہ محشر گردِ ما
چوں دمِ صبحے کہ باشد ہم نفس با قرصِ مہر — گرم می جوشد بداغِ سینہ آہِ سردِ ما

ولہ

ہر غبارے کہ ز وحشت گہ چشمت خیزد　　سرمۂ ناز فروشد بہ رم آہو ہا

ولہ

لب بہم بستن زبانم را بحرف آوردہ است　　چوں قلم از فیض خاموشی است گویائی مرا

ولہ

بام ما خاک نشیناں، سر اوجے نہ کشد　　از زمیں پست بود ہم چو نگیں خانۂ ما

ولہ

حباب بحر وجودم چہ از وجود مرا　　کہ نیست غیر عدم در طلسم بود مرا
ہنوز صورت غیرم دوچار می گردد　　گرفتم ایں کہ دل آئینہ شد چہ سود مرا

حرف الباء الموحدة

(۶) برہمن: رائے چندربھان لاہوری، ناقوس نواز بت خانۂ سخن است و بید خوانِ صنم کدۂ ایں فن، نیز لاہوری کہ صاحب الکش بیت است در منشآت خود ایں رقعہ بہ نامش می نویسد از اسلوب تحریر باید

دریافت کہ چہ قدر احترامِ او می کرد۔

"تا قلم از اعجاز بانخلِ ایمن ہم دوشی نہ کند و دوات از سحر با چاہِ بابل پہلو نہ زند حرفے از مدح اوصافِ آں چشم و چراغِ آفرینش سرلوحِ کتابِ دانش و بینش شرفِ دودمانِ حشمت و اقبال مطلعِ دیباچۂ دولت و اجلال خطِّ جبینِ فصاحت نقشِ نگینِ بلاغت سحبان العصر حسان الزمان ملک الشعراء چندر بھان تواں رقم زد اما تیرِ سادہ لوح را خیال آں است کہ باوجود پریشانیٔ حواس و شوریدگیٔ دماغ و آشفتگیٔ اوضاع و نارسائی طبیعت و کوتہیٔ فطرت داستانِ بے پایانِ اثنائے آں سرحلقۂ اربابِ معنی در حیّزِ عبارت بہ تحریر در آورد ؎

بلند ہمتیٔ ذرّہ داغ می کند م | و گرنہ ذرّہ کجا شمعِ آفتاب کجا

محبّا مخلص نوازا شوقِ آرزومندِ معنی است کہ لفظ از آں بے نصیب است لہذا شروع در آں مقدمہ نہ نمودہ بریں بیت اختصار کردم ؎

شمارِ شوق نہ دانستہ ام کہ تا چنداست | جزایں قدر کہ دلم سخت آرزومند است

خاطرِ ادب نازک است ہماں بہتر کہ دہانِ دوات بربندم و زبانِ قلم
کوتاہ سازم و دستِ نیاز بر دامنِ دعا زنم دولت ہم دوش باد۔"
برہمن در اوائلِ چمن سیوم می طرازد کہ ملخص کلامش این است:۔
"من برہمن زادہ پنجابم آبا و اجدادِ من بہ اشتغالِ مختلفہ روزگار می کردند
مگر دھرم داس پدرِ من نویسندگی می کرد و در ذیلِ منصبدارانِ بادشاہی امتیاز
داشت آخر الامر از منصب وغیرہ دست کشیدہ انزوا گزید، راست
بھان، اودے بھان، و من ۔ سہ برادر بودیم، من و راے بھان تجرد
اختیار کردیم و ہوسِ آزادی در سر داشتیم و اودے بھان بہ مقتضاے
استعداد و قابلیت بہ کسبِ معاش افتاد و در خدمت عاقل خاں
بسر برد بعدِ فوتش اودے بھان ہم صاحبِ روزگار شد و ہر گاہ
بادشاہ بہ خانۂ خانِ مذکور نزولِ اجلال فرمود من ہم بذریعۂ ایشاں
روشناس گشتم و خانِ مذکور مرا فیلے دادہ بود تا در سواری ہم کلام باشم

تلمذ در خدمتِ ملا عبدالحکیم سیالکوٹی دارم"

نواب شاہ نواز خاں "شہید" مرحوم اورنگ آبادی در بہارستانِ سخن نوشتہ اند کہ:-

"چندربھان آخر ترکِ نوکری نمودہ بہ شہرِ بنارس کہ یکے از معابدِ ہنود است براہ و رسمِ خود مشغول شد تا در سالِ ہزار و ہفتاد و سہ فوت گردید"

میر عظمت اللہ بیخبر در سفینۂ خودش می نویسد:-

"روزے شاہ جہاں بادشاہ اورا حکم بہ شعر خواندن کرد ایں بیت برخواند ؎

مرا دلیست بکفر آشنا کہ چندیں بار ۔۔۔ بہ کعبہ بردم و بازش برہمن آوردم

بادشاہ ازیں معنی خوش نہ شد افضل خاں بعرض رسانید ؎

خرِ عیسیٰ اگر بہ مکہ رود ۔۔۔ باز آید ہنوز خر باشد

ببیں کرامتِ بتخانۂ مرا اے شیخ ۔۔۔ کہ چوں خراب شود خانۂ خدا گردد

عہ:- یا "چوں بیاید"!

این بیت از و نیست امّا بنامِ او شهرت گرفته۔

انشائے برہمن و چار چمنِ او، در دبستان متداول است، دیوانش
وقتِ تحریرِ این صحیفه بدست آمد این ابیات انتخاب یافته۔

کُنم ز سادہ دلی بندِ دیدہ مژگاں را　　بہ مشتِ خس نتواں بست راہِ طوفاں را
ہمیشہ زلفِ ترا اضطراب درکار است　　چگونہ جمع کُنم خاطرِ پریشاں را

ولہ

ہر نفس بوئے محبّت آید از گفتارِ ما　　می تواں فہمید از گفتارِ ما مقدارِ ما

ولہ

ہمیشہ آبِ گُہر با گُہر بود ہم ساز　　نہ شد ز دیدۂ ما دور آبِ دیدۂ ما

ولہ

کیفیّتِ احوالِ جہاں در نظرم بود　　آں روز کہ برآب نہادند بنا را

ولہ

چہ اختلاط بہ اربابِ عقل شیدا را　　بہ طورِ ما بہ گذارید مختصر ما را

ولہ

ہرگز کسے نہ کرد نگاہے بسوئے ما   کس گرم تر ز اشک نیاید بروئے ما
ہر چند ابر گریہ کند بشگفد چمن   از فیضِ آبِ دیدہ بود آبروئے ما

ولہ

سر بر زند ز جیبِ خزاں نوبہارِ ما   آخر شود شگفتہ گُلِ انتظارِ ما

ولہ

بہر کہ در نگری بہجت از تو می خواہد   مُہندساں بحسابِ برہمناں بدعا

ولہ

گذارِ قافلۂ فیض در شبِ تار است   فروغِ صبحِ طرب در شبِ سیاہ طلب

ولہ

چو دردِ عشق رسا خواہشِ دوا کفر است   دریں معاملہ اظہارِ مدّعا کفر است
بہ گلشنے کہ چو سوسن خموش باید بود   ز عندلیب ہانِ پُر از نوا کفر است

ولہ

هرچند پا کشیده روم بیشتر رود   باز این دل رمیده بکوئے که آشناست

ولہ

هزار بار برهمن نمودے چاکش   ولے نیافتم از ضعف تا گریبان دست

ولہ

متاعِ حسنِ ترا طرفه زور بازار است   که کس نیافته و عالمے خریدار است
بگلشنِ دلِ ما بگذر ای تماشائی   درین چمن گُل خود روئے داغ بسیار است

ولہ

در میکدهٔ عشق باندازهٔ خود باش   چون مستی این جرعه باندازهٔ هوش است

ولہ

بے آفتابِ روئے تو تسکیں پذیر نیست   چشمِ ترم که خو به تماشا گرفته است
بینائی درست طلب کن که آفتاب   آفاق را بدیدهٔ بینا گرفته است

ولہ

گو نگاهے زند امروز به چاک جگرم   آں که دیروز مرا چاک گریباں می دوخت

ولہ

چوں روزگار در گروِ اختیار نیست — از فکرِ روزگار فراغے غنیمت است
با داغِ عشق ساز برہمن کہ چند گاہ — الفت میانِ پنبہ و داغے غنیمت است

ولہ

گردِ دل گردم کہ یارے مہربانے بودہ است — با زبانِ بیزبانی ہم زبانے بودہ است

ولہ

نوبہار آمد و شد نغمہ سرا مرغِ چمن — ہیچ کس حالتِ ایں مرغِ گرفتار نیافت

ولہ

مانندِ نسیم از در و دیوار در آئیم — در راہِ طلب دامنِ ما کس نگرفتہ است
فصلِ گل و ایامِ خزاں آمد و بگذشت — ہرگز خبر از گلشنِ ما کس نگرفتہ است

ولہ

چشمم تا برہم زدی انجام شد آغازِ عمر — طی شد ایں رہ آں چناں کاوازِ پا برنخاست

ولہ

بیا که در دلِ ما بے تو آرزو گره است　　دلِ شکسته چو زلفِ تو مو بمو گره است

ولہ

خزان بگردِ گلِ داغِ من نه می گردد　　همیشه این چمن از فیضِ گریه شاداب است

ولہ

نگاهِ لطف و کرم جانبِ برهمن بود　　عتاب و ناز و ستم هر چه داشت با ما داشت

ولہ

صیدِ ضعیف را نه کند یاد برهمن　　صیّادِ ما که تازه شکاری بدامن است

ولہ

چرخ پیوسته بود سنگِ حوادث در دست　　عاقبت بشکند این کهنه سبوئی که تراست

ولہ

صورتِ معنی به چشمِ عاقبت بین دیده ام　　شادیِ ما را امیدِ وعدهٔ دیدار نیست

ولہ

می دهد پیرِ مغان جامِ مرا و می گوید　　بادب باش که پیمانهٔ پیمانے هست

ولہ

دل نہ می بینیم بحالِ خود نہ می دانم کجا است　　این قدر دانم کہ از حالے بحالے رفتہ است

ولہ

کافرم گر سرِ موئے بہ تفاوت گویم　　رشتۂ زلف تو و رشتۂ زنار یکے است

ولہ

ہیچ کس رہ نہ می تواند ...... برد　　طارمِ روزگار بستہ در است

ولہ

عاشق آنست کہ معشوق با و وا دارد دل　　حیدر بسیار و لے قابلِ فتراک یکے است

ولہ

مرا بسیرِ گلستاں بہار شد باعث　　بیادہ توبۂ نا استوار شد باعث

ولہ

بقدرِ حاجتِ خود ہر کسے طلبگار است　　جہانیاں ہمہ باشند در جہاں محتاج

ولہ

مبر بہ سنبلِ او دستِ امتحاں گستاخ　　　کہ چوں صبا[۵] نتواں بود با بتاں گستاخ

ولہ

بنائے قاعدۂ دلبراں ہمیں باشد　　　کہ می برند دلِ ما و یادِ ما نہ کنند

ولہ

زمانِ صحبتِ احباب را نکو دریاب　　　وگرنہ تا زدۂ چشم از میاں فتند

ولہ

قابلِ صید نۂ ورنہ بہر سو کہ روی　　　دانۂ و دام دریں مرحلہ انداختہ اند

ولہ

بہ پیشِ خاکِ درش عذر رفتہ خواہد خواست　　　سرے کہ پیشتر از پا و دیدہ می آید

ولہ

حدیثِ عشق ہماں بہ کہ تا دہاں نہ رسد　　　بدل ہمیشہ بود ثبت بر زباں نہ رسد

ولہ

۵: نقل ہے ۱-۱۲

تو مردِ بادہ نہ ورنہ ہر چہ ساقی داد اگر بہ ظرفِ تو گنجید کارِ ہوش کند

ولہ

شاد آں کسے کہ نوبتِ خود را تمام کرد زاں پیشتر کہ بادۂ مینا تمام کرد

ولہ

برہمن آنچہ بہ چشمم آیدت ملاحظہ کن نہ نقشِ قرعہ نہ فالِ کتاب می آید

ولہ

ز صورِ صبحِ قیامت گر شود بیدار بہ گوشِ ہر کہ صدائے جرس نمی آید

ولہ

خواہم از سلسلۂ زلفِ بتاں تارے چند کہ بہم تابدہم رشتۂ زنارے چند

ولہ

کسے کہ از مددِ گریہ خواست وصلِ ترا ز فکرِ بیہدہ خطے بروئے آب کشید
تہی است نسخۂ عالم ز حرفِ مہر و وفا زمانہ جزوِ محبت از یں کتاب کشید

ولہ

فرقِ یک گام در ایجاد و عدم پیدا نیست	طیِ این راه بیک جنبشِ مژگان باشد

. . . .

پیش و کم در نظرِ تست که کوته بینی	ورنه هر چیز باندازهٔ مهمان باشد

ولہ

بجرمِ رفته اگر عذر خواستی سهل است	بعذرِ رفته خطا گر کنی خطا باشد
تو در طریقِ محبت کج آمدی صد بار	وگرنه راستیِ راه رهنما باشد

ولہ

تا ز کوئیش صبا نه می آید	دلِ عاشق بجا نه می آید
از برهمن مخواه کارِ دگر	که از و جز دعا نه می آید

ولہ

کجا به عالمِ تقدیر پی توانی برد	که ماندهٔ به غلط در شکنجهٔ تدبیر
صبا ز سنبلِ زلفِ تو ره برون نبرد	که کرد معجزِ حسنِ تو باد را زنجیر

ولہ

دل می‌رود به محملِ لیلی کشان کشان — در گوش نارسیده صدای جرس هنوز
آمد بهار و روی چمن تازگی گرفت — بر شاخ ماند میوهٔ ما نیم‌رس هنوز

وله

ز روی عجز بنه بر زمین جبینِ نیاز — که ما شکسته دلانیم و او شکسته نواز

وله

آبی که آبرو ببرد در گلو مریز — آبِ دو دیده ریز که آبرو هم ریز

وله

ساخت سرگرم مرا نشأهٔ صهبا امروز — خنده آورد مرا گریهٔ مینا امروز
کارِ امروز به فردا مفگن جام بیار — نتوان خورد غمِ وعدهٔ فردا امروز

وله

شرمنده‌ام بسی ز درونِ سیاهِ خویش — در حیرتم چنان که ندانم گناهِ خویش

وله

زمانه بهرِ تو دیبای عمر می‌پیچید — تو بهرِ گرمیِ هنگامه فرش کرده بساط

ولہ

درخیالِ آفتابِ روے او عمر بسرم　　ذرہ ذرہ تا سحر میریخت چوں کافور شمع

ولہ

بگردِ عارضِ او تا سیاہ خط زدہ صف　　فتادہ کار بدل ناتوانِ ما دو طرف

ولہ

گرہ کشائیِ ایّام و زباں[ہ] داری　　مدار رشتۂ ہمّت بہ عقدۂ تعویق

ولہ

از غمِ ہجراں دلم در سینہ می آید تبنگ　　بر امیدِ وعدۂ دیرینہ می آید تبنگ
پیشِ زلف و روئے او بارے کرا باشد قرار　　شانہ درہم می شود آئینہ می آید تبنگ

ولہ

چو روزِ حشر بمن حساب پیش آرند　　ز آبِ دیدہ بشوئیم نامۂ اعمال

ـــــہ: نقل ہے ا - ۱۲

ولہ

عالم صورت بمعنی آشنا فہمیدہ ایم ۔۔۔ کی بفہم کس در آید آنچہ ما فہمیدہ ایم

ولہ

در بہاران خزاں بیش بود حیرانی ۔۔۔ بلبل زارم و ہنگامۂ شیون دارم

ولہ

ہر نقش کہ سر زند درست است ۔۔۔ بیہودہ چہ استخارہ سازم

این نسخۂ دل کہ باطل افتاد ۔۔۔ آں بہ کہ درست[س] پارہ سازم

ہر چند[ع] بسنگ خارہ سازم

ولہ

از دیار یار می آئی بقربانت روم ۔۔۔ از تو ای بادِ بہاری این قدر می خواہم

ولہ

سـ۵۔ نقش ہے! - ۱۲- ۔۔۔ عـ۵۔ تذکرہ میں یہ ایک ہی مصرع لکھا ہوا تھا۔۱۲۔

شد اشکِ ما وسیلۂ عفوِ گناہِ ما　　شستم ز آبِ دیدہ حسابی کہ داشتم

ولہ

ہر کجا شمع است سوزان شعلہ بر من می زند　　در بغل گوئی پر پروانہ را گم کردہ ام

ولہ

ما عیشِ خود ز جورِ فلک کم نمی کنیم　　ز نہار پشتِ ہمتِ خود خم نمی کنیم
آن خشک سبزہ ایم کہ در موسمِ بہار　　بادِ نسیم و خواہشِ شبنم نمی کنیم

ولہ

فغان کہ عمر بسر رفت ما نہ فہمیدیم　　ز ہست و بودِ جہان مدعا نہ فہمیدیم
چو دانہ ہر کہ درون شد برون نمی آید　　غرض ز گردشِ این آسیا نہ فہمیدیم

ولہ

یاران در انتظارِ ترقی نشستہ اند　　ما کامِ دل ز فیضِ تنزل گرفتہ ایم

ولہ

نہ چو پروانہ بیک شعلہ زپروا زفتم　　گر برآرند ز آتش روم و باز افتم

عشرت آن بود که در عالم نادانی بود   خواهم از رتبهٔ انجام به آغاز افتم
کس نه دانست که میل نظرش جانب کیست   تا کجا در پی آن چشم فسون ساز افتم

وله

تو دادی خط آزادی برای سرو سوسن هم   گرفتی خط عهد بندگی از قمری و من هم

وله

ما را نگاه بر اثر رهروان بس است   محتاج گوشمال صدای جرس نه ایم

وله

مرا در بزم رندان آبروی می توان داد   به دستم جام و بر دوشم سبوی می توان داد

وله

آزادی از شکنجهٔ عالم هوس مکن   ای مرغ پرشکسته فغان در قفس مکن

وله

خواهی که کنی از روش عمر تماشا   یک لحظه بر آهن بسر جو شو و منشین

وله

تمام روز بامیدِ وعده باشم شاد　　گر اعتماد بروزِ دگر تواں کردن

ولہ

خورشیدِ من رسید سحر در کنارِ من　　آخر نتیجہ داد شبِ انتظارِ من

ولہ

با قدسیاں پیامِ دلِ زارِ ما بگو　　اے نالہ راہِ عالمِ بالا گرفتۂ

ولہ

ناداں اگر زلعلِ تہی در حساب نیست　　تو دل شکستۂ نہ کہ گوہر شکستۂ

ولہ

ای آں کہ صبح با مے و ساغر نشستۂ　　با ماہ و آفتاب برابر نشستۂ

ولہ

ہزار دستۂ گل را جہانیاں بردند　　ہنوز ایں چمن از رنگ و بو نشد خالی
ہمیشہ گرمیِ میخانۂ فلک باقی است　　ہزار جام شکست و سبو نشد خالی

ولہ

تمام عمر تواں بود برہمن مخمور   مئے نگاہش اگر بشکند خمار کسے

ولہ

بہ انتہا نہ رسد گرچہ راہِ وادیِ عشق   زناری ست اگر نارسیدہ بنشینی

ولہ

چگونہ خواب تواند نمود در دلِ شب   کنوں کہ یافت برہمن خزانہ پنداری

(رُباعیات)

مارا چو بحالِ خود شناسا کردی   از خار گل و ز قطرہ دریا کردی
از عہدۂ شکرِ تو برائیم چساں   ما ئی دانیم، انچہ با ما کردی

ولہ

ناگہ بہ غلط راہِ ہوس پیمودن   ایں مرحلہ را بہر نفس پیمودن
چوں مرغِ شکستہ پر بزاری ہمہ عمر   در ہر قدمے راہِ قفس پیمودن

ولہ

سے ۱۵ ۔ نقل بر ۱۰ ۱۲

تا چند ز جورِ فلک آزرده شوی   وز گردشِ روزگار افسرده شوی
چون غنچه به جمعیّتِ خود راضی باش   زان پیش که چون گُل شوی پژمرده شوی

ولہ

آنان که ز عشق رنگ و بوئے دارند   در گلشنِ عیش آبروئے دارند
چون غنچه بصد زبان خموش اند ہمہ   در پردہ بخویش گفتگوئے دارند

ولہ

در خلوتِ دل راہ بہر کس نہ دہند   رہ بر در ایں شعلہ بہر خس نہ دہند
خوبان دلِ عشّاق امانت ببرند   امّا چو طلب کنند واپس نہ دہند

ولہ

امروز کہ تازہ در میان آمدہٗ   تا در نگری سیر ز جان آمدہٗ
از یار وگرچہ مہلت خواہد بود   گیرم کہ دوبارہ در جہان آمدہٗ

ولہ

خواجہ نے نام و نے نشان خواہد ماند   حرفے دو سہ بر سر زبان خواہد ماند

هر چیز که هست از میان خواهد رفت   جز نامِ خدا که در میان خواهد ماند

(۷) - برہمن :- لالا جگت رائے لاہوری ، تشفقۂ قبول بر جبیں داشت و از علم عربی و فارسی ماہر بود -

میرزا محمد طاہر نصرآبادی در تذکرۂ خود می نویسد :-

"ہفت سال است که از لاہور بر آمده در یزد ساکن بوده بسبب این که ودا با مردم داشت از عمالِ یزد پارۂ ظلم با او رسیده مالِ او ضائع شده دریں سال که سنہ ہزار و نود و یک است بشکوه آمده به علی قاپی متحصن شده در مسجدِ لبنان آمده از صحبتِ او محظوظ شد شعر را بد نه می گوید و در مدحِ حضراتِ آئمه شعر ہا گفته غرض که اطوار او غرائب دارد اگرچه قواعد ہنود را دارد امّا شیعه است "۔

ناقوسِ برہمن به فریاد می آید ؎

گر کشاید مطلعِ حسنِ تو از فکرم نقاب   دعوئ روشن ولیها می کنم با آفتاب

خواب می دیدم که سر سبز مرادم کرده اند   می خوردِ کشتِ تمنایم ز ابرِ رحمت آب

با مسیحا دعوے بالانشینی می کنم — محضرے در دست خود دارم به مہرِ آفتاب

چوں شدم بیدار امیدیں خنیں تقدیر کرد — کز ثنائے مرشدِ کامل شود دل کامیاب

مہرِ اوجِ کامگاری شہ سلیماں آنکہ ہست — خاکساراں را معین و سرفراز آنرا مآب

جذبۂ امرت بہ ہر دم گر کند نہی خطا — تا قیامت کاتبِ اعمال ننویسد ثواب

بر سرِ ہر کس گذارد دستِ قدرِ تو کلاہ — می نشیند یکسرو گردن بلند از آفتاب

ولہ

عہ
اے سرو جانِ عالمے ہدیۂ خاکپائے تو — خانۂ دل بچار حد وقت و رضائے تو

ولہ

پارۂ سنگے کہ شرارے در وست — بہتر ازاں دل کہ نہ یارے در وست

ولہ

خصم گردد سیاہ مستِ فنا — گر نہد لب بساعدِ تیغش

(۸) - بے تکلف :- لالہ سدا نند عظیم اللہ خوش گوئے متھرائی
صاحبِ تذکرۃ الشعراء اصلش از قصبۂ لکھنؤ تی سرکار سہارن پور من توابع

عہ۔ ع ۲۔ نقل مطابق اصل ۱۲ -

شاہجہان آباد است۔ مدتے در سرکارِ زیب بانو بیگم زوجۂ پادشاہ زادہ محمد اعظم شاہ بخدمتِ مشرفیٔ ابتیاع خانہ سرفرازی داشت آبا واجدادش در سلکِ نوکرانِ بادشاہ زادہ داراشکوہ بسر می بردند۔

خوش گوی نویسد۔

"طبع رسا داشت دیوانِ مختصرے بقدرِ فکرِ خود ترتیب دادہ در ایامِ مرگ حوالۂ فقیر کرد و گفت برادرانِ خود را عزیز خواہی داشت مرد وردمندے بمذاقِ تصوف آشنا بود ایں مصرع نقشِ نگینِ خود داشت ؎

"بے تکلف بندۂ اہلِ سخن"

روزے مصراعے گفتہ بفقیر فرمائش کرد ؎

"شانہ شد سنبلِ تر، آئینہ شد دستۂ گل"

فقیر بدیہہ مصراعے رسانیدم پسند فرمود ؎

"تا بزلفِ تو رسید و برخت رو آورد"

سد انند بے تکلف در زمانِ محمد فرخ سیر سنہ تسع و عشرین و مائۃ

الف (سنہ ۱۱۲۹ھ) رخت بسرائے اُخری کشید او بعرضِ سخن سنجاں می سانید

بیت ابروئے بلندت مطلعِ دیوانِ ما   خطِ مشکینِ تو باشد جدولِ عنوانِ ما

ولہ

ساغرِ بادہ شود آئینہ از دیدنِ تو   زعفراں زار شود بزم زخندیدنِ تو

(۹). **بے غم**:- بھوپت رائے، مانندِ مولفِ ایں صحیفہ، از قوم کھتری بود، آبا و اجدادش بقانون گوئی پنہان از اعمالِ سرکارِ چون تابعِ صوبۂ پنجاب قیام داشتند، بے غم مردِ وارستہ بیغم بود اتفاقاً مرغِ دلش در دامِ زلفِ نراین چند نام ہندو پسرے اسیر گردید و دریں سودا ترکِ لباسِ دنیا نمودہ بہ لباسِ فقر سرمایۂ افتخار اندوخت و در جرگۂ بیراگیان کہ از فقرائے ہنود اند مریدِ نراین رام بیراگی بہ مناسبتِ نامِ معشوقِ خود شد و آخرہا بہ حکمِ ایں کہ المجاز قنطرۃ الحقیقۃ شربتِ تحقیق چشید و از نشاۃ دوئی وارست کتابے دارد بزبانِ ہندی مسمّٰی بہ پرپودہ چندر ناٹک بنامِ آں ہندو پسر در نہایت

سوز و گداز۔ اوائل حالِ مشقِ سخن، از نظرِ میرزا سرخوش می گذرانید و چوں میرزا سرخوش، سرخوشِ جامِ توحید بود اکثرا وقاتِ صحبت بذکرِ حقائقِ خوش می گذشت انجامِ کار سمیعِ حقیقی پردہ بر سامعۂ او فروہشت و اورا از استماعِ ہزلیاتِ دنیوی معطّل ساخت اگر شنیدنی ضروری می شد بر پارچہ کاغذ نویسانیدہ ملاحظہ می کرد، صاحبِ تصانیفِ متعدد است قصصِ فقراء ہند، در مثنویات نظم کردہ خصوص قصۂ بامم دیو" نام مرتاضے کہ در عہدِ سلطان فیروز شاہ در قیدِ حیات بود اشعارِ طبع زادش مشہورِ آفاق است و داخل در "گرنتھ بابا نانک" کہ معتقد فیہ کھتریان و کاستھان است، بعضے از تصرفاتِ بامم دیو کہ بہ حکمِ محیی حقیقی گاؤ کشتہ را زندہ کرد می گوید ؎

گاؤ زندہ شد بہ پیشِ خاص و عام　　　بارِ دیگر ریخت ساقی مے بہ جام

کلیاتش پانزدہ ہزار بیت است دیوانِ غزل و رباعی شش ہزار بیت باقی مثنویات۔

خوش گو گوید۔

"درسنہ اثنین وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۲ھ) از قید جسمانی بر آمدہ بہ فضائے جاودانی متوجہ شد"

ایں ابیات از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

در فضائے عشق جاناں بوالہوس را بار نیست
ہر سرے شایستہ سنگ سزائے دار نیست

دل چو شد بیکار دست از کار باید داشتن
کار و بیکاری دل بود دیگر کار نیست

ولہ

ہمچو صبح از جیب دل خورشید می آید بروں
وہ چہ جام است ایں کزو جمشید می آید بروں

ولہ

بدہ از دست داماں یقین وصل از میسر
کہ ایں مشاطہ ہم در خوبی از معشوق کمتر نیست

ولہ

فلک تا کی بدست مردم مغرور میم اندازد
چو سنگ رہ بپائے ہر کہ افتم دور م اندازد

(رُباعی)

با دهریه گفتم که گرت فهم و ذکاست — حرفِ من و تو هیچ نمی آید راست
تو منکرِ خالقی و من منکرِ خلق — بنگر که تفاوت ز کجا تا به کجاست

ولہ

رفتم سحری به پیشِ زاهد ناگاه — پرسیدم از او که چیست کیفیتِ راه
گفتا که همین صوم و صلوة است اینجا — بگذشتم و گفتمش که الله الله

ولہ

دریا در موج و موج اندر دریاست — در ذات و صفاتِ حق تفاوت ز کجاست
ای محوِ حقیقت نظر افگن به مجاز — بیرنگ بصد رنگِ جهان جلوه نماست

ولہ

ای آنکه ترا هوای معنی است بسر — زنهار ز آئینهٔ صورت مگذر
صورت آئینه است و معنی تمثال — بی آئینه کی فتد به تمثال نظر

(۱۰) . بآنیه : تخلص بجوبت رائے بانیه ، یعنی بقال گنگوهی است ، گنگوه قصبه ایست از سرکارِ سهارن پور صوبهٔ دهلی .

خوش گو می نویسد کہ :-

" بہ اظہارِ قومیّتِ خود بانیہ تخلص می کرد و در فارسی نیز معنی برآوردہ یعنی صاحبِ نیت۔"

مولف گوید :- بانیہ تانیثِ بانی است بمعنیٔ بنا کنندہ صاحبِ تخلص ازیں قباحت غافل ماندمی گویند۔

بھوپت رائے قلندر مشرب بے باک متصوف بود و با وصفِ تعلقِ دنیوی بو ارستگی می گذرانید و راستی و درستی شعارِ خود داشت وقتے کہ میر رضا خاں، خان سامانِ سرکارِ محمد اعظم شاہ شرحے بر کتابِ گلستاں نوشت و حاشیہ نشینانِ او طریقِ خوشامد مرعی داشتہ گفتند کہ بہتر از گلستاں نوشتہ شد،

بھوپت رائے کہ مزاجِ راست و درست داشت تابِ ایں سخن نیاورد ہ بلاتحاشیٔ گفت :-"

" میر صاحب با کتابِ شیخ سعدی بہر نوع قبولِ عامّہ بہم رسانیدہ است

این شرح را باید دید که چه طور مقبولِ خلایق می شود "
وفاتش در سنہ تسع وثلثین ومائة والف (۱۱۳۹ھ) واقع شد
از وست ؎

یادگارے کہ زما می ماند مشتِ خاکے بہ ہوا می ماند

ولہ

دل اندر حسرتِ دنیا شکستم چہ رنگیں گوہرے بیجا شکستم

(۱۱) - بہار :- رائے اودے بھان دہلوی ، بہارِ گلستانِ سخن
است و آبیارِ سروستانِ این چمن -
لالہ کشن چند اخلاص در احوالش می طرازد کہ :-
" در عالمِ اخلاص و آشنائی بے نظیر است خدا سلامت دارد و کسبِ
علمِ شعر از راقم این کلمات نمودہ "
خوش گو در مثنوی خود کہ ترجمۂ او می آید ، می گوید :-
"خواند روزِ رنگ دبو باغِ فن یعنے بہار بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایرادیا "

مراد او، از بہار ہمیں برائے او وسے بھان بہار است بتہا رگلہا
می افشاندے

تا رفتہ بسیرِ گل ای آرزوئے گل پیداست آبِ شرم ز شبنم بروئے گل

ولہ

با وجودِ آنکہ برکف غیرِ نقدِ جاں نبود بہ سرِ بازارِ رسوائی دکانے داشتم

ولہ

از چاکِ چاکِ سینۂ آشفتگاں بپرس دل از خیالِ زلفِ کسے شانہ می شود

(۱۳) - بیدار:- گلاب رائے از قومِ کھتری، متوطن نوشہرہ از
اعمالِ دوآبہ پنجاب خوش بیان است و شیریں زبان، او می طرازدے

عالم آئینۂ عکسِ رخِ دلدارے ہست ہاں پریشاں نظراں فرصتِ دیدارے ہست
جائے در دیدۂ خورشید کند چوں شبنم ہر کرا وقتِ سحر دیدۂ بیدارے ہست
محوِ یادِ رخِ او چشم بہ گل نکشاید کہ دلِ او چمن از جلوۂ دلدارے ہست
فارغ از قیدِ تعلق نہ شود تا دمِ مرگ ہر کہ در بندِ غمِ سایۂ دیوارے ہست

عاشقِ زلفِ ترا روشنیٔ دیدہ فروز　　سرمۂ دیدۂ بیدار شبِ تارے ہست

(۱۳) - بیدار : - تخلص بساون رائے ، از تلامذۂ میرزا مظہر جان جاناں سلمہ اللہ تعالیٰ است ، و ایں تخلص از خدمتِ میرزا یافت۔

خوش گو گوید : -

"خیلے صاحبِ طبعِ رسا است چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہِ دیوانِ صوبہ رفتہ ماند والحال باز بہ دارالخلافہ مراجعتہ کردہ۔"

ازوست : -

باغباں تا عرسِ بلبل خوش بساماں کردہ است　　چار دیوارِ چمن از گل چراغاں کردہ است

حرف التاء الفوقانی

(۱۴) - توسنی : - تخلص رائے منوہر ولد لونکرن ، راجۂ سانبر است در رایانِ صاحبِ رایت عہدِ اکبر معزز و مکرّم می زیست : -

صاحبِ تاریخ بدایونی می گوید کہ : -

"اول بہ محمد منوہر مشہور بود بعد ازاں میرزا منوہر خطاب یافت ، پدرش

باوجودِ کفر بشرف و افتخار و مباہات ہمیں محمد امین منوہر می گفت ہر چند مرضی
طبع بادشاہی نبود۔"

وجہِ عدمِ رضائے بادشاہ از احوالش در حرف الالف فصلِ اول تحریر یافت واضح می شود، و او اول شاعرِ ہندوست کہ نامش بہ ایران رسیدہ و میرزا صائب شعرِ او را در بیاضِ خود ثبت فرمود و تقی اوحدی کہ ولایت زاست او را در تذکرۂ خود داخل کردہ بعد ازاں جگت رائے برہمن تخلص کہ میرزا طاہر نصرآبادی او را در تذکرۂ خود ذکر نمودہ، و صاحبِ مرآۃ العالم از طبقاتِ اکبری آوردہ کہ:-

"چوں اکبر بادشاہ در سنہ بست و سیوم جلوس (۹۸۶ھ) خود بعزمِ زیارت روضۂ متبرکۂ خواجہ معین الدین چشتی بہ اجمیر تشریف فرمودند وقتِ مراجعت بہ نواحے سانبر رسیدند بجائے شہرِ کہنہ کہ از سالہا ویرانِ مطلق بود بنائے شہر و قلعہ فرمودند و دیوار ہائے قلعہ و دروازہائے باغ بہ امرا تقسیم فرمودہ در اتمامِ عمارت آں قدر تاکید نمودند کہ در نہایت بست[۲۰] روز عمارتے کہ

که در سالها اتمام می یافت ساخته شد و بعد از ان پرگناتِ آں صوبہ لاحق گردید و جمعے از رعایا و اصنافِ اہلِ حرفه طلب داشته درآں حصار آباد گردانیدند چوں ایں زمین از قدیم تعلق بجاگیرِ نوکریِ داشت بنامِ میرزا منوہرِ مسطور پسرِ مشارٌ الیه به "منوہر نگر" موسوم ساختند و الی یومنا ہذا به اولادِ او متعلق است و به مناصب سرفرازند"

وبیز می نویسد که :-

"در سنه بست و سیوم جلوس والائے عالمگیری (مطابق ۱۰۹۱ھ) که خطۂ دار الخیر اجمیر مہبطِ سرادقاتِ جاه و جلال بود بندگانِ عالمگیر بادشاه نبیره زادئ او را از منوہرپور طلب داشته و بدولتِ اسلام فرقِ عزتِ او برافراشته بشرفِ ازدواجِ بادشاه زاده والا گہر محمد کام بخش - رتبۂ اعتبارِ او بفرقدین رسانیدند و آں نیک اختر به "منوہرپوری" معروف است"

وجنت مکانی جہاں گیر بادشاه خلفِ اکبر بادشاه در "جہاں گیر نامه"

کہ احوالِ دوازدہ سالۂ ایّام سلطنتِ خود را خود نوشتہ می نویسد کہ:۔

"منوہر سنگ از قومِ کچواہہ ہائے سیکھاوتست و پدرِ من در خوردسالی بہ او عنایتِ بسیار می کردند و فارسی زبان بود با آں کہ از دتا بہ آدم اطلاقِ فہم ہیچ یکے از قبیلۂ او نمی تواں کرد خالی از فہمے نیست و شعرِ فارسی می گوید ایں بیت از وست در تعریفِ آفتاب ہے؎۔

غرض ز خلقتِ سایہ ہمیں بود کہ کسے | بہ نورِ حضرتِ خورشید پائے خود نہ نہد"

آرزو در "مجمع النفائس" او را در حرف المیم می گیرد بہ اعتبارِ منوہر در آں جا می گوید کہ:۔

جنابِ میرزا صائب ایں شعر او را داخلِ بیاضِ خود نمودہ ؎

زاہدا کعبہ پرستی تو و ما دوست پرست | تو بہ ایں عقلِ مسلمانی و ما برہمنیم"

ایں اشعار برائے منوہر توسنی از جاہا فراہم آوردہ تحریر یافت۔؎

از اثرِ یک نگہِ او ست مست | ہم بت و ہم بتکدہ ہم بت پرست

ولہ

یگانه گشتن و یک جا شدن ز چشم آموز — که هر دو چشم جدا و دو جا نمی نگرند

وله

شیخ مستغنی بدین و برهمن مغرور کفر — سیستِ من دوست را با کفر و ایمان کار نیست

مثنوی بسیار با مزه دارد این ابیات از آن ست

الهی سینه کن با عشق دمساز — دلی ده معدنِ گنجینهٔ راز
بدل داغِ محبت جاودان نه — نشانِ مهرِ خود بر فرقِ جان نه
امیدِ من ز تو انعامِ عام است — که نومیدی ز درگاهت حرام است
ز بحرِ وحدتم گر تر کنی لب — چه کم گردد ترا زین بحر یارب
بوصفِ خویشتن گویاییم ده — بکوی خویشتن پویاییم ده
نمیدانم خدایا کفر و دین چیست — گرفتارِ کمندِ آن و این چیست
اگر من کافرم دین از تو خواهم — یقینم ده که من این از تو خواهم
اگر ایمان همین کعبه پرستی است — پرستارانِ بت را طعنه از چیست
به کافر کفر با دین دار دین ده — دلم را انشای نورِ یقین ده

بما کفر است کفر آمیزش غیر　　توئی مقصود ما از کعبہ و دیر
من سرگشتہ را از مہربانی　　سوئے خود خواں بہر راہے کہ دانی
تعالی اللہ عجائب بارگاہے است　　کہ غیر از کعبہ و بت خانہ راہے است
علی برگزیدۂ لطف الٰہ است　　بہ محشر مجرماں را عذر خواہ است
نگنجد وصف حیدر در بیانہا　　بود در منقبت قاصر زبانہا

از قصائد اوست ؎

شربت آشا ما میا در بزم ما دردی کشانیم　　کز جگر در کف کباب و خون دل در ساغر است
ننگ مرداں است حرف از جان و دل گفتن بعشق　　دل چہ خون بستہ و جاں چیست باد صرصر است
توسنی سر دہ سمند شوق در میدان عشق　　می رسی آمین بہ مقصد ہمبرت چوں اکبر است

از رباعیات اوست ؎

شمع آمد و گفت جان من می بُرّند　　وز من ہمہ دوستان من می بُرّند
تا گفتنی نہ گفتہ ام در ہمہ عمر　　پس از چہ سبب زبان من می بُرّند

ولہ

درد دل زبہتوا ہائے وہوئے دگر است | از سینہ ز شوق گفتگوئے دگر است
ہجراں چہ و وصل چیست در مذہب عشق | زیں ہر دو بلند آرزوئے دگر است

ولہ

روزے کہ سموم حشر افزوں گردد | وز آتش سینہ چہرہ گلگوں گردد
ما در دوزخ چناں بذوقے سوزیم | کز رشک دل بہشتیاں خوں گردد

ولہ

آناں کہ ز کیش ہندواں عار کنند | تشنیع بر اہل دیر و خمار کنند
گر دام تعصّب از میاں بردارند | صد خرقہ نثار تار زنّار کنند

(۱۵)۔ تازہ :۔ دہلوی ، اسمش لال جی است ، سخن تازہ بکرسی می نشاند و سر افتخار بہ تلمذ میر محمد افضل ثابت الہ آبادی بہ آسمان می رساند از وست ؎

ایں کہ می آید بہ گوش ما صدائے نو بنے | عمر شاہاں می زند ہر لحظہ کوس رحلتے
پیش لطف حق کہ جرم در حساب ہیچ نیست | می کشد ہر دم ترازوئے قیامت خفتے

(۱۶) - تمیز : - سری گوپال -

خوش گو گوید : -

"از قوم براہمہ سورو ج است، و در برہمنانِ ہندوستان سورو ج قومے است کہ نسلِ خود را بہ آفتاب می رسانند وی جوانِ قابل خوش فکر بسیار داں و از شاگردانِ قدسی جناب میرزا بیدل است، کتبِ ہندی بسیار سیر کردہ و دریں علم خیلے مہارت بہم رسانده شعر بزبانِ ہندی خوب می گوید، و در فارسی فکرِ درست دارد بصیغۂ خدماتِ بیرون و حضورِ بادشاہی بسر می برد، وقتے کہ ہمراہ او اسیوک رام ناگر حاکم پرگنہ مکانہائے آں ضلع خوب گفتہ پیش فقیر کہ بوطن رفتہ بودم برخواند حظِ طبع بخشید"

(نقل ہے)

ایں اشعارِ آبدار از وست ؎

برنگرداند ورق از وضعِ سابق حالِ ما — نسخۂ گرداب دارد در بغل احوالِ ما

ولہ

نہ گنجد جلوۂ حسنش زشوخی در کنارِ من — چو موجِ بحرِ طوفاں خیز در آغوشِ ساحل ہا

وله

رفتی و جلوهٔ تو نه رفت از برم هنوز   یک خرمنِ گُل است ز پا تا سرم هنوز
یک جرعه می به یادِ تو خوردم برنگِ گل   خونِ بهار می چکد از ساغرم هنوز

حرف الحاء المهمله

(۱۷)۔ حیا: ۔ لالا سیورام داس اکبرآبادی، پسرِ دوم راے بھوگتی مل "اسد خانی" است که از متصدّیانِ عمدهٔ اسد خاں وزیرِ اعظم سُلطان اورنگ زیب عالمگیر بود و طبعِ موزوں داشت و تخلّص نشاط می کرد امّا سخنش شهرت نه یافته که به مولف رسد مشارٌ الیه از قوم کایته اونایه است صاحبِ ذهنِ رسا و طبعِ بلند بود و در بهم چشماں معزّز و مکرّم می زیست و اصلاحِ سخن از جنابِ میرزا بیدل می گرفت نثرے دارد بطورِ نثرِ "چهار عنصر" میرزاے مذکور مسمیٰ "به گل گشتِ بهارِ ارم" در بیانِ کیفیّتِ برج که عبارت از نواحیِ متهرا و بندرابن است و دیگر خصوصیاتِ آں جا که هندواں به اعتبارِ مولدِ کشن تعظیمِ ایں

مکان می کنند اشعارِ خوب بسیار گفتہ و بالائے اشعارِ خود "الحیاء
من الایمان" می نوشت:-

خوش گو می نویسد:-

"وقتے کہ فقیر خوش گو بویرانہ خود مجمع شعراء و ضیافتِ آنہا مقرر کردہ بود
رقعہ بہ مُہرِ خانِ آرزو بدست آوردہ بہ طلبِ او رفتم اول وضعِ درویشی فقیر
دیدہ استغنا کرد بعد زاں کہ رقعہ خواندہ احوال پرس گردید چوں پدرِ فقیر با پدرِ
ایشاں در لشکرِ عالمگیری بسیار ارتباط داشتہ از خود نشان دادم برخاست
و بغل گیر شدہ سلوک ہا بجا آورد و گفت اول از اشعارِ خود ضیافتِ طبعِ من
نمائید بعد زاں حرفِ ضیافت درمیان آرید ہماں روز غزلے گفتہ بنظرِ
اُستاد گذرانیدہ بشرفِ صاد رسانیدہ بودم و پیشِ معنی یاب خان شاعر
و دیگر بزرگانِ ایں فن خواندہ بودم و ہمہ جا قبول یافتہ بود چوں تازہ
بود برخواندم از حسنِ مطلع و مقطع خیلے محظوظ شدہ نوشتہ گرفت، چناں چہ
بیت قلمی می گردد:-

کجا با نرگسے پہلو زند چشمِ سخن گویش — ہلالے خط بہ بیتے می کشد در پیشِ ابرویش
برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید — مگر آئینہ بنشیند دمے زانو بہ زانویش
مگر ذوقِ سخن دانی بیادِ او دہد ناصح — تو ای قاصد بہ تقریبے بخواں مقطع ز خوشگویش

او در مطلع دخل کرد و گفت کہ عبارت معکوس بستہ شدہ در صورتے پہلو زدنِ چشمِ سخن گو با نرگسے ہم چو چشم می شود نہ تعریف کہ مرادِ شاعر است شنیدہ ساکت ماندم و روزِ دوم بہ جنابِ اُستادی گلہ از بے پروائیِ اصلاح کردم فرمودند اگرچہ ما معنیٰ کجا ہر کجا فرض می کنیم کہ روزمرّۂ قدماست لیکن این صریح سینہ زوری است حق آنست کہ حیا می گوید و آں بہ مقتضائے بشریّت در نظرِ من نیامدہ بود فقیر آں را چنیں درست کردم ؎

زند کی نرگسے پہلو بہ چشمانِ سخن گویش!!

لالہ سیو رام داس حیا بہ عمرِ چہل و چند سالگی در اکبرآباد در سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴ھ) ازیں جہانِ فانی رو بعالمِ باقی کرد ایں اشعارِ او از تذکرۂ خوشگو التقاط یافتہ

می برد دیر و حرم از خود دل دیوانه را   طرح صحبت با دو شمع افتاد یک پروانه را

ولہ

حسن روز افزون ساقی را فروغ دیگر است   هست در میخانه ام رنگ شب آدینه را

ولہ

گرد ساحل کی برون از دامن دریا رود   در گریبان ریختند افشانده دامان ما

ولہ

نه بُردی سر به جیب پا برون آوردی از دامن   غلط کردی ره نزدیک را از دور بینی ها

ولہ

بیاد چشم تو داریم می پرستی ها   رسانده ایم به گردون دماغ مستی ها

ولہ

جز سر مجنونست و گل رخان مجنون نداشت   امتیازی بود در ایام پیشین سنگ را

ولہ

گریبان ها بدر هرگز میفشان آستین ها را   تکلف بر نمی دارد جنون بگذار این ها را

ولہ

زنجیرِ اتّفاقِ دہر ہر موجے کہ برخیزد　　پسِ دیوارِ حیرانی نشاند پیش بینی را

ولہ

گردید پرفشاں چہ ز وادی غبارِ ما　　عمریست می کشد دلِ ما انتظارِ ما
ہر جا ز نو بہار سرِ حرف وا شود　　منقارِ عندلیب کند طرح خارِ ما
جامے ز اشکِ حسرتِ خود بہ کہ پُر کنیم　　ساقی شکست شیشہ بجائے خمارِ ما
چوں ذرّہ رو بہ منظرِ خورشید بردہ ایم　　از شش جہت یک آئینہ باشد دوچارِ ما

ولہ

بس ہمّتِ مردانہ رفیقِ سفرِ ما　　شمشیر بود توشۂ رہ برکمرِ ما
خجلت کشِ پیمانۂ صہبائے ظہوریم　　آب است گر از سنگ برآید شررِ ما
پس ماندہ زبے طاقتیٔ خود چہ برو پیش　　یارب بہ رفیقاں کہ رساند خبرِ ما

ولہ

در گور بعدِ مردنش آید اگر بہ کار　　منعم بزیرِ خاک نہاں کردہ مال را

جز درد و داغ حاصلِ انساں چه بوده است   در خاک و خوں نشاند فلک این نهال را
در شهد چوں فتاد مگس حال نقش بپرس   بر لعلِ یار قافیه تنگ است خال را

ولہ

بسعیِ غیرے نمی گذارم ز غیرت طبع کارِ خود را   چو صبح بر چرخ می رسانم به دامنِ خود غبارِ خود را
علاجِ دردِ سرِ عدم را نه کرد جامِ شرابِ هستی   کسے درین انجمن ندیدم شکسته باشد خمارِ خود را

ولہ

بغربت است وطن ساکنانِ روی زمین را   که در رکاب بود پا مقیم خانهٔ زین را

ولہ

تنها نه همیں بر سرِ مژگانِ تر آید   از هر بُنِ مویم چو عرق اشک بر آید
از وادیِ دلدار رہ آورد دگر نیست   ای وائے ز پائے من اگر خار بر آید

ولہ

چناں که دلو برد بیژن ز چاه بر آید   ز سینه لختِ دلِ من بسعیِ آه بر آید
ز تشنه کامیِ یعقوبِ من اگر شود آگه   بنازِ یوسفِ مصر آب هم ز چاه بر آید

کجا علاج پذیر است تیره روزیِ عاشق   بداغِ لاله گلیمش ز خون سیاه برآید
نشد چو سیل میسر که یک نفس بخود آیم   ز دامنم چه خیال است گردِ راه برآید
غمِ تغافلِ صدساله می رود ز دلِ من   حیا نگاه ز چشمش چو عذرخواه برآید

ولہ

ابر اگر باشد و شراب نه باشد   بدتر ازین در جهان عذاب نباشد
توبه ز می کرده ام به گفتهٔ ناصح   لیک بشرطے که ماهتاب نباشد
حرمتِ پیری مبر کجاست جوانی   به که دلت مائلِ خضاب نه باشد

ولہ

به دهر آئینِ خوش معاشی کجاست جز وضعِ دلخراشی
غبارِ خاطر اگر نه باشی کسے بروئے تو در نه بندد

ولہ

بپیشِ یاران ازخضاب کجا سرخرو شوی   پیرانه سر تُرا هوسِ ریش خند شد

ولہ

پوشیده چها فی ز فلک چشمِ توقع این شیشهٔ بی می چه قدر کاسه نگون کرد
دلدار حیا داشت ز عکسِ رخِ خود هم دل آئنه بر سنگ زد و مشقِ جنون کرد

ولہ

نه گویمت که دل از فکرِ خانماں بردار نیاید آنچه بکارِ تو دل از آں بردار
ز خلق چشمِ حصولِ امید بی‌خردی است ز غیر اگر نه توانی ز دوستاں بردار

ولہ

فراغتی که بیاس است نیست در امید یکی نظر زد و عالم به امتحاں دارد

این غزل مشتمل بر بعضی صنائع بسیار خوب گفته ۵

ای رعونت پیشهٔ بی مغز چون کهسار سر بر فلک تا کی بری در جیب هم یکبار بر
ذکرِ می هم چارهٔ رفعِ خمارِ من بس است می تواند شد لبِ خشکم ازین گفتار تر
در جهاں نقدِ نفس شد صرف در سودای هیچ رائیگاں از دستِ خود دادی زرین بازار زر
چرخ نتواں گفت از احوالِ کس آگاه نیست خویش را از حیله سازی کرده این مکّار کر
باریابِ محفلِ دل می تواں گشتن حیا گر برویت واشود از دیدهٔ بیدار در

ابر می آید و دل می برد از دست امروز ولہ می تواں بے مددِ بادہ شدن مست امروز

ولہ

من اگر خلوت گزیدم نیست در گلِ پائے اشک کوچہ گردِ یک جہاں شہر است سیلابم ہنوز

ولہ

از فیضِ بہار ست چمن پیکرِ طاؤس بلبل عجبے نیست بر آرد پرِ طاؤس

از جلوہ نکہت بال فشاں گشت غبارے آب از عرقِ شرم گزشت از سرِ طاؤس

نیرنگِ فراقِ تو زتحریر بروں بود پیچیدہ سپردیم بقاصد پرِ طاؤس

از نشأہِ معنی چہ خبر بوالہوساں را یک قطرہ مے نیست بصد ساغرِ طاؤس

کیفیتِ بسمل گہِ آں جلوہ چہ پرسی طاؤس فتادہ است حبابِ پرِ طاؤس

ولہ

سرِ خود گیر و از غم خواریِ دیوانگاں بگذر خلد در سینۂ مجنوں کشتی خارے گر از پایش

ولہ

آب زخم نیامِ شمشیرش خارِ پیراہن کماں تیرش

ولہ

طرح کرد آئینہ اسکندر و من اشکِ حیا	معنی تبذل از عالمِ دیگر بستم

ولہ

در بیابانے کہ ما داریم صبر از تشنگی	سینہ مالد بر زمیں چوں سایۂ ابر از تشنگی

ولہ

ز وسعت مشربی ہائے خیال آگہیم امّا	سرے در جیبِ تا بردم دو چارم گشت صحرائے
سوادِ غفلت من فرقِ دنیا کرد از عقبیٰ	شبے گر درمیاں نبود چہ امروزے چہ فردائے

ولہ

چو زنبورِ عسل دربانِ خویشم	مرا در خانۂ خود نیز جا نیست

(۱۸)۔ حضوری:۔ گُربخش۔ گُر بضم کافِ فارسی و سکونِ رائے مہملہ بزبانِ ہندی خداوند را گویند، اصلش از قومِ کنبوست، اجدادش از ملتان بودند لیکن او از مدّتے در متھرا سکونت اختیار کرد سخن را خوب بکرسی می نشاند و سامعہ را چہ تحفہا کہ نہ می رساند۔

خوش گو، گوید :-

"خیلے خوش خلق و با تمکین وآدمِ درست و راست و در آشنائی ہا کوہِ وفا

است اوائل در خدمتِ میر محمدؐ معصوم متشرب تخلص تربیت یافتہ و با میرزا

بیدل رحمتہ اللہ سالہا صحبت داشتہ، مشقِ سخن بکمال رسانیدہ در

شاہ جہاں آباد از مدتے ہمراہِ سید قطب الدین علی خاں بہ علاقۂ

منشی گری بوجہِ قلیل گذران می نماید، مردِ قناعت پیشہ و درست اندیشہ

است۔

قصۂ ہندی تعشقِ کامروپ و کا ملتا" در زمینِ شیریں خسرو بسیار

رنگیں بہ کیفیّت گفتہ ہنوز ناتمام است طبعش بہ صنعتِ ایہام بسیار مائل

چنانچہ در جوابِ ہر بیتِ اُستاد مولانا غنی کشمیری کہ سرخیلِ ایہام بندان

است دریں ایام دہ ہزار بیت مشق کردہ و اکثر مضامینِ تازہ یافتہ

صاحبِ سی ہزار بیت خواہد بود ۔"

ایں اشعارِ آبدار از وست :- ؎

چشمِ بہبودی ازاں سروِ سہی داریم ما　　　این عجب کز سروِ امیدِ بہی داریم ما

ولہ

باغِ خلد است ازاں کشتہ کہ از بختِ بلند　　　خونِ او شد گلِ دستارِ سرِ آں کورا

ولہ

من و بُتے کہ بہ ہنگامِ بادہ پیمائی　　　زیاد اگر طلبم می برد ز یاد مرا

ولہ

نالہ بے اختیارم در محبت شہرہ کرد　　　ہم چو آں مستی کہ رسوا سازدش بوئے شراب

ولہ

چشمِ زاہد در فروغِ ساغرِ می خیرہ است　　　دخترِ رز غالباً نسبت با و ہمشیرہ است

ولہ

مقبلاں عیب نہ گیرند بر و زِ سیہم　　　کایں سیہ روزیِ من رُوئے زمیں را خال است

ولہ

گویند کہ راہے بتو دارند رقیباں　　　در پائے دلم خار ازیں راہ خلیدہ است

ولہ

ز سبزهٔ خطِ پشتِ لبِ تو شد معلوم که از کتابِ بهارِ شباب بسمله است
بکوی دوست روان است کاروانِ سرشک تو نیز گر روی ای دل غریبِ قافله است

ولہ

عشقِ ظالم دوست چون عاجز کشی بنیاد کرد آنچه با پرویز می بایست با فرهاد کرد

ولہ

چو آئی بر سرِ خاکم دمے واشو که عاشق را گلے زین گونه زیبِ گوشهٔ دستار می باید

ولہ

بود از شیشهٔ عمر خاطرِ من نازک‌تر زده مرا سختیِ دورانِ ستمگر بر سنگ

ولہ

بهارِ عمر به غفلت تمام شد افسوس رفو نکردم و چون گل شدم گریبان چاک

ولہ

ده خور باده که حسنِ تو مضاعف گردد سیر دارد عرقِ چهره شود چون گل گل

ولہ

چشم تا باز کنی رم کرده است　　فرصت عمر بود طرفه غزال

ولہ

به بخت سبز نازد هند یکسر　　دمے کاں لب شود از رنگ پان لعل

ولہ

دل را بذوق وصل تو خورسند می‌کنم　　این شیشه را ببین که چه پیوند می‌کنم

ولہ

بمن عشق او بر آه و افغان دسترس دارم　　چو قلیان پیچ و دود از پیهم نفس دارم
شنیدم کاروانے می‌رسید از جانب کنعان　　نظر بر گرد راه و گوش بر بانگ جرس دارم

ولہ

تا برنگ صبح صادق از صبوحی دم زدیم　　سبحهٔ صد دانه بهر ساغرے بر هم زدیم
تا نظر کردیم در پاشیدن صحبت چو صبح　　خندهٔ بے اختیارے بر گل و شبنم زدیم

ولہ

شرحِ بیدادِ تو خواہیم اگر عرض دہیم — شکوۂ چند بہ تقریب ز ایّام کنیم

ولہ

زبس دارم میانِ اہلِ عالم عالمے دیگر — درونِ انجمن جائے برونِ انجمن دارم
بہ وصفِ آں دہانِ تنگ میخواہم سخن کردن — نمیدانم ز نادانی کہ من کز آں دہن دارم

ولہ

ہر یکے طرزِ جدا دارد ز اربابِ سخن — ما حضوری عاشقِ حسنِ ادا افتادہ ایم

ولہ

در خوں نشاند چشم بے تو آبِ چشم[علہ] — تا کے بچشمِ خویش بہ بینم عذابِ چشم

ولہ

نفس تا ہست دارد حرصِ دنیا سخت بیتابم — بود این بد بلا تا قتل ہمرہ ہم چو سیمابم
ز عمرِ تیز رو این عقدہ حل شد عاقبت بر من — کہ این تیزاب خواہد کرد خاکستر چو سیمابم

ولہ

نہ گلزارِ جہاں نے باغِ جنّت در نظر دارم — برنگِ شمع از داغِ محبّت گُل بسر دارم

علہ:- نقلِ اصل ؟!

زدستانِ محبت چند پرسی ہم نشیں از من — کہ از بے طاقتی دستے بدل دستے بسر دارم

ولہ

آبروئے قدحِ می بدعا می خواہم — دولتِ پیرِ مغاں را ز خدا می خواہم

ولہ

جہاں بدیدۂ حق بیں غلط نداشتہ است — بہر چہ می نگرم انتخاب می بینم

ولہ

در شکرِ خوابِ عدم ذوقِ حضوری داشتم — چشم وا شد تلخ کارم مدعا برخاستم

ولہ

رسید بر سرِ بامم آفتابِ من وقتے — کہ آفتاب رسید است بر سرِ بامم

ولہ

چنیں کز طفلِ اشکم می شود از دیدہا غائب — باندک فرصتے ہم چشم با یعقوب می گردم

ولہ

وصیت کرد پیرے وقتِ جاں دادن بفرزندِ — کہ آخر جانِ بابا می رود ہر کس گورِ خود

خوش گو گوید :-

"فقیر گفتم دریں شعر "وصیت کرد" نمی باید لفظ "تسلی کرد" باعتقادِ فقیر مناسب است قبول نکرد و گفت شما بہ ہمیں لفظ تسلی خود می کردہ باشید"

ایں رباعی از حضوری است :- ؎

ہر چند کہ سرو ہم قدے داشتہ است　　وز عالم بالا مددے داشتہ است
لیکن در اعتقادِ معنی فہماں　　مصراعِ قدِ تو آمدے داشتہ است

حرف الخاء المعجمہ

(۱۹) - **خوش گو** :- ہندوئیست از قوم بَیس بفتح بائے موحدہ وسکونِ یائے تحتانی وسینِ مہملہ مولد و منشاء او متھرا بفتح میم وسکون تاءِ فوقانی و راءِ مہملہ و الف بلدہ ایست قریب اکبر آباد و نامِ او بندرابن داس است، بندرابن بکسرِ باءِ موحدہ وسکونِ نون و دالِ مہملہ و راءِ مہملہ و الف و فتح باءِ موحدہ وسکون نون نامِ موضعے است از متھرا و داس در زبانِ ہندی غلام را گویند یعنے غلامِ آں موضع

بلاتشبیہ مثل نجف قلی چہ متھرا موطنِ کشن باشد کہ مقتدائے عمدۂ ہنود است ہزار و شش صد زوجہ داشت باید دانست کہ در دینِ ہنود زن ہمیں یک شوہر می کند شوہر دیگر او را جائز نیست لہذا ہندیاں بیانِ عشق از جانب زن می کنند، کشن طرفہ شورے در ہندوستان انداختہ کہ شعرائے ہندی در تغزّلات خود ہمیں عشقِ ازواج کشن باکشن ذکر می کنند، سوائے او زباں بعشقِ دیگرے نمی کشایند بہ خلافِ شعراءِ عرب و فرس کہ ایں ہا عاشق و معشوق مُعیّنے ندارند بلکہ غیر معیّن مثلِ لیلیٰ و مجنوں و وامق و عذرا و شیرین و فرہاد و در نغمات ہندی ہم ذکر کشن است باوجود آں کہ موافقِ تحقیقِ شیخ ابوالفضل در اکبرنامہ قریب پنج ہزار سال از زمانِ او گذشتہ ہنوز نامِ او تازہ است و از خاکِ وطنِ او ہنوز بوئے عشق می آید طرفہ گل زمین شور انگیزے است حضرتِ آزاد مدظلہ العالی می فرماید ؎

ہنوز از دامنِ صحرائے مجنوں عشق می خیزد   کہ ہنگامِ گذر افتادنِ ما دل طپید آں جا

خوش گو اسمیت با مسمیٰ و عندلیبے است، رنگین نوا فیض ہا از برکاتِ
صحبتِ بزرگاں و سخن سنجاں برداشتہ مثلِ میرزا عبدالقادر بیدل و
و محمد افضل سرخوش و شیخ سعد اللہ گلشن و مشقِ شعر از نظرِ سراج الدین
علی خاں آرزو گذرانیدہ "و تذکرۃ الشعراء" رنگین محتوی بر احوالِ شعراءِ
سلف و خلف تا معاصرین بخامۂ استعداد نوشتہ و آں را بنام عمدۃ الملک
امیر خاں متخلص بہ انجام مزین ساختہ نواب در جلدوے آں دو روپیہ
یومیہ او بر محصولِ سائر الہ آباد مقرر نمودہ تا نواب در قیدِ حیات بود می
یافت مجلدِ اخیر تذکرۂ او کہ مشتمل بر احوالِ معاصرین است بنظرِ مولف
رسیدہ، انصاف ایں کہ تحریرِ تذکرۂ او بہ از تذکرۂ (مجمع النفائس)
اُستادش سراج الدین علی خاں است در اوائل بعنوانِ نوکر پیشگی روزگار
می گذرانید، آخر لباسِ دنیاداری ترک دادہ در زیِ فقراء می زیست
و بہ طرفِ الہ آباد و بنارس و عظیم آباد بسر می برد و در عشرۂ سابع
بعد مائتہ و الف (۱۱۷۱ھ) در عظیم آباد پٹنہ پیکرِ عنصری واگذاشت

شعر فہم بے نظیر بود و مضامینِ تازہ فکر می کرد و در تذکرۂ خود تحتِ ترجمہ شیخ سعد الدین آختر می نویسد:-

"وقتے از فقیر در خدمتِ ایشاں بے ادبی سرزد چوں اول از آں طرف بود کہ بدولت خانۂ خان صاحب و قبلہ سراج الدین علی خاں آرزو بہ حضورِ لالہ گربخش حضوری و لالہ حکیم چند ندرت و دیگر صاحب سخنان و شعرِ فقیر ایراد گرفتہ روا دارِ تخفیفِ بندہ شدہ بود ناچار از روئے نفسانیت آں ماجرا را بعینہٖ نظم کردہ در مجمعِ عرسِ حضرتِ میرزا بیدل کہ اکابر ایں فن قریب صد کس حاضر بودند خواندہ شد بعدِ خواندن انفعال کشیدم ہر چند مناسبت نداشتہ امّا بہ حسبِ بشریت بہ ظہور آمد و آں نظم ایں است ؎

بندہ خوش گو را بدرگاہِ بزرگانِ سخن | التماسے ہست باید داشتن گوشے بمن
مطلعے گفتم کہ اُستاد آرزو گفت آفریں | مطلعے چوں مطلعِ خورشید و آں ایں است ایں
زاہد از مستاں مصلّائے نمازی دور دار | گر بود داغِ شرابے فتد ہر اسعد ور دار
شاعرے والا وقتِ خویش طرزِ تازہ جو | رودکیِ ایں زماں بسیار گوئے و خوب گو

اخترِ سعدِ سخن اُستادِ فن عالی مقام — آں کہ نامِ او چو اختر کردہ روشن روم و شام
بر چنیں مطلع کہ چشمِ اختر از وے دُور باد — اعتراضے کرد از بس داشت با من اتحاد
نیست "داغ افتادن" اندر فارسی ہرگز درست — اہلِ ایں فن را زبان دانی ضروری شد نخست
گفتمش ہر چند "داغ افتادنم" گوش آشنا است — لیک تا پیدا نہ می گردد سندِ حق با شما است
باز فرمود آں سخن ور کایں بود محضِ غلط — من غلط فہمیدہ اصلاحش نمودم ایں نمط
زاہد از مستاں مصلّائے نماز می خوردا — ور نہ گر آلودۂ صہبا شود معذور دار
خواند روزے رنگ و بوئے باغِ فن یعنی بہار — بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایراں دیار
حضرتِ صائب کہ قدر مانندِ خورشید و مہش — سرمۂ چشمِ سپاہان است خاکِ درگہش
آں کہ باشد ہر زباں داں را کلامش معتمد — ہم چو قولِ شرع کامد در اُصولِ دیں سند
داغ می گلگل بطرفِ دامنم افتادہ است — ہم چو مینائے مئے کشتی بر گردنم افتادہ است
چوں ز شعرِ موجدِ ایں کار "داغ افتادن" است — صحتِ ایں فارسی بر اہلِ بینش روشن است
شعرِ سابق ہم صحیح است از نظیرِ بے نظیر — ہر کہ می گوید غلط باشد غلط گو ناگزیر
دارم امید از سخن سنجاں کہ ارشادے کنند — نسخۂ کاں خوب تر باشد برو صادے کنند

مدعا زیں گفتگو عرضِ کمالِ خویش نیست | زانکہ وضعِ خود نمائی شیوهٔ درویش نیست

بنده را با شعرِ خود کار است نے با ہیچ کس | از غلط باید حذر کردن سخن این است و بس

استغفر اللہ چہ حرکتِ ناشائستہ بود کہ از فقیر بہ ظہور رسید شاعریٔ شیخ مختصر

مسلم است کجا او کجا من، این جا تفاوتِ آسمان و زمین است "

ایں ابیاتِ خوش گو برایں کہ دیوانش بہ فقیر نہ رسیده از تذکرهٔ
خانِ آرزو گرفتہ ثبت افتاده

بود زاندم کہ بسم اللہ گلِ دستارِ عنوان ہا | ز بس شادی نگنجد غنچہ ساں در جلدِ دیوان ہا

ولہ

اگر معراجِ تجمّلِ مسکانِ ورما این است | خداوندا غریقِ بحرِ رحمت ساز قاروں را
مُہر کن لب از سوادِ دیدهٔ یعقوب کن خوش گو | رقم سازی اگر تاریخِ مشتاقانِ محزوں را

ولہ

قامتِ خم گشته آفت گاهِ دیگر بوده است | بر سرِ ما عاقبت می افتد ایں دیوار ہا

ولہ

نگه در توتیا غلطیده می خیزد ز مژگانش
سخن پاں خورده می آید بروں از رنگ لبہا

ولہ

روز و شب ره می روم امّا ہماں سرگشته ام
نقشِ پائے خود بود رہبر طلب گار مرا

ولہ

چو رنجے که به گردد از قطعِ عضو
به عشقِ تو شد درد درمانِ ما

ولہ

متاب از تیغِ آفت روئے خود تا سرخرو گردی
که زخمِ چہره موجِ آبرو باشد سپاہی را
محبت پیشہ از یں رنگ اثر دیگر چه می ریزد
که باشد کہربا معشوق و دار و رنگ کاہی را

ولہ

چند معمارِ دلِ ویرانِ من خواہی شدن
ایں سرائے نامبارک قابلِ تعمیر نیست

ولہ

گشت دارا اسکندر شد خدیوِ ملک و مال
عاقبت ایں ملک و بیت المال را او ہم گذاشت

ولہ

دہلی خوش است لیک زیار این چنین خوش است یا این چنین خوش است و یار این چنین خوش است

ولہ

واعظ مطلب علم و ادب از منِ بے خود من علم ندارم زخود و اللہ علیم است

ولہ

غرض ہر جا کہ منظور است ہر عیبے ہنر باشد دلِ شہزادگاں را آرزو مرگِ پدر باشد

ولہ

آواز تیشہ امشب از بے ستوں نیاید شاید بخوابِ شیریں فرہاد رفتہ باشد

ولہ

دماغِ گوشۂ دستارِ من دارد ز سہم از گل بہ فرقم سایۂ خارے ازاں دیوار می باید

ولہ

ہر نفس می کرد صد احوال پرسیِ دلم غیرِ غم یادش بخوبی ہیچ غمخوارم نبود

ولہ

بے تو گر جامِ مئے بکف گیرم آفتابِ گرفتہ را ماند

وله

تابوتِ مرا از تو گلِ فاتحه نیست ‌‌ ‌ این رسم کہن حیف بعہدِ تو بر افتاد

وله

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعے باید ‌ ‌ مگر آئینه بنشیند دمے زانو بزانوئیش

وله

موجود گر نبودیم معدوم ہم نبودیم ‌ ‌ امروز از کجا ایم گر در عدم نبودیم

وله

از بیم بداں تا رخِ خوب تو بینم ‌ ‌ آئینه بکف پشت بسوئے تو نشینم

وله

بسکه از عمر مرا بیزاری ست ‌ ‌ عمرِ دشمن ز خدا می خواہم

وله

شیشهٔ چند از گلابِ اشک دارم در بغل ‌ ‌ می برم تا شست و شوئے تربتِ مجنوں کنم

وله

براۓ یار تعظیمِ رقیباں ہم ضرور افتد — بشوقِ بت نخستیں سجدہ در پیشِ برہمن کُن

ولہ

می کشد عاشقانہ ناز ترا — گرچہ نازک بود مزاجِ سخن

(رباعی)

اے بلبل گل ہمچو خموش از سخنت — تا کیست برو زمرۂ اُستادِ فنت
قربانِ زبانِ فارسیّت خوش گو — میمِ متکلّم است گویا دہنت

خوش گو در تذکرۂ خود در ترجمۂ میرزا بیدل می نویسد کہ :-

"رباعیٔ آدم الشعرا حکیم رودکی کہ تا حال ممتنع الجواب بود میرزا بعد شش صد سال از عہدۂ جواب آں برآمدند والحق بہ گفتگوۓ واقع شدہ خانِ آرزو و از آں بسیار محظوظ اند فقیر خوش گو نیز ننگِ ننگاں بسرِ منزلِ جواب رسید ہر سہ نگارش می آید رودکی ؎

آمد بر من کہ یار کے وقتِ سحر — ترسندہ ز کہ ز خصمِ خصمش کہ پدر
دادمش چہ بوسہ بر کجا بر لب — لب بد نہ چہ بد عقیق چوں بد چہ شکر

---

۷۵ :- نقلِ اصل ۱۲ -

میرزا بیدلؔ ؎

وے خفت کہ ناقہ در کجا خفت بہ گلِ   کردم چہ فغاں از چہ زبادِ منزل
داد از کہ ز خود چرا ز سعیٔ باطل   کافتاد چہ بار از کہ ز سر بر کہ بدل

خوشؔ گو ؎

رفتم بہ کجا بباغ کے فصلِ بہار   دل تنگ چہ ساں چو غنچہ چوں بے دلدار
دیدم چو شکستہ گُلے از چہ ز بو   گُل بد نہ چہ بود نا مدہ از کہ زیاں"

مولف گوید رباعی از آرزوؔ نیست بلکہ از عنصریؔ است چنانچہ خانِ آرزوؔ در مجمع النفائس از عنصریؔ آوردہ حضرتِ آزادؔ مدظلہ العالی دو رباعی در جوابِ عنصریؔ بہم رسانیدہ اند می فرمایند ؎

برخورد کہ جاں کجا چمن کی سرِ شام   افشاند چہ زلف بر چہ رو چید چہ دام
درخواست چہ می زد چہ قدح چند جام   وا کرد چہ پر برد چہ دل داد چہ کام

ولہ

آمد کہ صنم کجا چمن کے بہ بہار   خوش کرد چہ بو چید چہ گل کند چہ خار

افروخت چہ رو سوخت چہ غم ساخت چہ کار　　　بخشید چہ بوسہ از چہ لب چند ہزار

رباعیاتِ عنصری و مرزا بیدل و خوش گو در ہر مصراع دو استفہام و دو جوابِ استفہام دارد الّا مصراعِ چہارم رباعیٔ میرزا بیدل کہ سہ دارد حضرتِ آزاد مدظلہ العالی در ہر مصراع سہ استفہام و سہ جوابِ استفہام آوردہ اند و خوش گو بریں بیتِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی

چو مژگانِ نکویاں شیوۂ رندانہ دارم　　　کہ در محرابِ طاعت گوشۂ میخانہ دارم

می نویسد کہ :-

”فقیر از لفظِ مژگاں دریں بیت چشمانِ بتاں بہتر می داند اگر قبول افتد چہ مژگاں بہ گوشۂ میخانہ مناسبت ندارد و چشم ہم گوشہ دارد و ہم میخانہ“

مولف گوید، رند جدا باید و میخانہ جدا و در صورتے کہ مژگاں را رند قرار دادہ شود جدائی ہر دو ظاہر و در صورتے کہ چشم را رند قرار دہیم برائے جدائی او از میخانہ احتیاج بغرض خواہد رفت و نیز در طاعت افتادن و برخاستن ہست در مژگاں ایں حالت یافتہ می شود نہ در چشم ۔

(۲۰) - خاکستر:- لالہ سرب سکھ رائے از قومِ کائستھ سری باستو و از برادرانِ راجہ رام نرائن موزوں است کہ در حرف المیم می آید۔

خوش گو می نویسد:-

"از مدتے در بلدۂ عظیم آباد می باشد و از فیضِ صحبتِ نقیہ صاحب دردمند شاگردِ جنابِ میرزا جانِ جاناں مظہر کہ واردِ آں ملک شدہ بود در سخن دامن گیر طبعش گردیدہ اکثر درست می گوید و نثر صاف می نگارد جوانے بخوبی ہا موصوف و از مہربانانِ فقیر است"

ایں شعر از خاکستر سر می کشد:-

بہارِ گردِ گلِ عارضِ عرق ناکش   نگہ بہ چشمِ تماشا ز شوق لبریز است

حرف الدال المہملہ

(۲۱) - دبیر:- لالہ ڈولہ رائے برہان پوری سلمہ اللہ تعالے دبیرِ خوش تحریر است و برادر زادۂ لالہ خوش حال چند فرحت کہ در حرف الفا می آید انشا خوب می نویسد و در تاریخ دانی دست گاہ درست دارد

احوالِ خاندانِ نواب آصفجاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن و امرائے آں دولت تا زمانِ حال بشرح و بسطِ تمام نوشتہ اجمال از چندے بنابر علاقۂ معاش در حیدر آباد فروکش دارد و با راقم سطور آشنا است و سلسلۂ آمد و شد از جانبین برپا، از وست ؎

نہ ہر انساں ہنر دارد نہ دارد — نہ ہر دریا گہر دارد نہ دارد
میانش را نشانے نیست پیدا — کہ می گوید کمر دارد نہ دارد

ولہ

وقتِ جولانِ جنوں است بیابان مددے — نہ فلک تنگ بود وسعتِ امکاں مددے
می طپید زخمیِ تیرِ نگہش بر سرِ خاک — تیغِ ابرو مددے خنجرِ مژگاں مددے
سینہ ام سوخت ز داغِ تپِ مہجوری دوست — آہِ سرد مددے دیدۂ گریاں مددے

(۳۴) - دانش :- لالا سو بھا رام لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ دریں ایام در سلکِ ملازمانِ راجہ شتاب رائے ناظمِ عظیم آباد پٹنہ انتظام دارد بہ پیش کاریِ پرگنۂ دنوار از توابعِ عظیم آباد مامور است و

برادرِ خوردش کھیم رام کہ بینش تخلص می کند بالفعل "منشی سرکار" میر نور الحسن خاں بلگرامی است، این غزل از دانش تحریر می یابد:-

ابروش با حُسنِ سبز امروز یکساں دیدہ ام — تیغ جوہر دار را در سبزہ پنہاں دیدہ ام
از شفق حُسنِ دگر باشد سوادِ شام را — خوشنما رنگِ مسی در سُرخیِ پاں دیدہ ام
نیست آساں دست بر زلفِ بتاں کردن دراز — شانہ را در سینہ صد زخم نمایاں دیدہ ام
نیست لازم یکسر مو شکوہ از زلفِ بتاں — آنچہ دیدم دانش از بختِ پریشاں دیدہ ام

(۲۳)- دیوانہ:- لالا سرب سکھ رائے لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ مولد و منشائے او لکھنؤ است چندے در فرخ آباد برائے تلاشِ معاش آمدہ بود الحال معلوم نیست کہ کجا می باشد او می طرازد ؎

آہ چہ پرسی از دلم ہست بغم سرشتۂ — خوں شدہ گُشتہ سوختۂ برشتۂ

حرف الذال المعجمہ

(۲۴)- ذہین:- روپ نرائن سلمہ اللہ تعالیٰ برادر اعیانی راقم سطور بتاریخ بست و چہارم جمادی الاول سنہ اثنین و ستین و مائتہ و الف

(سنہ ۱۱۶۳ھ) روزِ دوشنبہ واردِ شبستانِ وجود شدہ آثارِ رشد و سعادت از ناصیۂ او پیدا است از درگاہِ امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم بہ منصبے سرافرازی دارد و در منصب "دولے چند" نامِ اوست بہ مشقِ شعر نو در آمدہ فکرِ خود را از نظرِ اصلاحِ آزاد مدظلہ العالی و حال صاحب ذکا سلمہ اللہ تعالیٰ می گذراند انشاءاللہ تعالیٰ رفتہ رفتہ ترقی خواہد کرد حق سبحانہٗ و تعالیٰ از عمر و دولت بہرہ مند سازد از وست

چو دستش را کند رنگیں حنا آہستہ آہستہ
کند پرواز رنگے از روے ما آہستہ آہستہ

خداوندا اگر بیمار شد از دوریِ این رہ
کہ از کویش رسد بادِ صبا آہستہ آہستہ

ولہ

ہم چو قمری در جہاں شادیم ما
با وجودِ طوق آزادیم ما

یادِ ما تصویرِ جاناں می کشد
عشق می داند کہ بہزادیم ما

ولہ

چہرۂ زیبائے یارِ خویش شب دیدم بخواب
صبحدم چوں چشم وا کردم بر آمد آفتاب

اشتیاقِ دیدنت زد جگر خوں کردہ است　　　اے بقربانت روم یکدم بروں آ از نقاب
انتظارت می کشد امشب نہیں از حد فزوں　　　گر تو فرمائی کرم بہتر بود ای ماہتاب

ولہ

افسوس کہ از دولتِ دیدار تو دورم　　　تقدیر چنیں بود قضا را چہ کند کس

حرف الراء

(۲۵)- رام :- لالا رام پرشاد، برہان پوری از قومِ کائستھ سکھ سینہ سلمہ اللہ تعالیٰ "رام" ہم لفظِ فارسی است بہ معنیٔ معروف است وہم لفظِ ہندی کہ نامِ مقتدائے معروفِ ہنود است مشارٌ الیہ در فکرِ رام کردنِ وحشیانِ معانی می باشد و دریں ایام در برہان پور می گذراند از وست ؎

آہ حسرت می کشد از رشکِ ما بادِ صبا　　　از دمِ ما غنچۂ تصویر خنداں می شود

حرف السین المہملۃ

(۲۶)- سبقت :- لکھنوی، نامش سک راج است بضمِ سین

مہملہ و سکونِ کافِ عربی و راءِ مہملہ و الف و جیم عربی گوئے سبقت
از چالاکانِ میدانِ سخن می برد و متاعِ گراں مایۂ آفرین بنقودِ سرہ
معانی می خرد، قومش کائستھ انا یہ است و اصلش خاندانِ بلند پایہ
آبائے او بہ نوکری عمدۃ الملک اسد خاں وزیرِ اعظم سلطان اورنگ
زیب عالمگیر روزگار در کمالِ اعتبار بسر می بردند، سبقت از عنفوانِ
شعور در کسبِ فنونِ نحو و صرف و منطق و بیان و معانی و معمّا و تاریخ
و صنائع و بدائع و حساب و طب و اصطلاحات و تحقیقِ مسائلِ صوفیہ
صافیہ افتاد، و حیدِ روزگار بر آمد، و جاہتِ صوری با کمالِ معنوی
داشت و اصلاحِ شعر از جنابِ میرزا بیدل می گرفت۔

میرزا اکثر می فرمود کہ:۔

"سبقت بر جمیع ہندو نژادانِ عصر سبقت دارد"

چندے میر سامانی و دیوانی سرکارِ سید اسد اللہ خاں معروف بہ نواب
اولیا ہمشیر زادۂ قطب الملک بارہہ وزیرِ اعظم محمد فرخ سیر بادشاہ سر انجام می

وارد و در محاربات دکن همراه لشکر امیرالامراء سید حسین علی خان
برادر قطب الملک مذکور تردّدات نمایان به ظهور رسانید جنگ نامهٔ
فتح امیرالامرا که بر داؤد خان افغان پنّی یافته در بحر "شاه نامه" قریب
هفت صد بیت منظوم ساخته از نظر امیرالامرا گذرانیده و به انعام
پانصدی منصب پادشاهی کام دل اندوخت و بعد برهم شدن
دولت "سادات بارهه" در صوبهٔ مالوا به عنوان جماعه داری سه
صد سوار اوقات بسر می برد۔

لالا خوش گو می نویسد که:۔

"فقیر خوش گو از عنفوان شعور سجدهٔ مشق بندگی داشته و در مسائل عروض و قافیه
و معمّا و اکثر دواوین تازه گویان پیش او گذرانیده، چون نسبت هم عمری
داشتم بے تکلفانه توجه می فرمود، چه گویم چه حقوق گران مایه بر من دارد
خدائے غفار غریق رحمت خود گرداند، در ماه شعبان سال هزار و صد و سی
و هشت (۱۱۳۸ھ) این خبر سامعه کوب یاران دهلی گردید که آن فرزانهٔ

یگانہ کہ در سرزمینِ مالوا بطریقِ جماعہ داراں گذران می نمود و نوکرِ راجہ
گردھر بہادر ناگر گجراتی بود از اتفاقات باوجود آں کہ با راجہ صحبتِ
کباب وغیرہ گرم داشت بر سرِ طلبِ سپاہیان پرخاش بہم رسید و در
ہنگامِ سواری کار تبیر و تفنگ کشید چناں چہ یک زخمِ تیر دستِ او بر بازوے
راست راجہ رسید ازیں معنی خیلے برآشفت و سخت ہنگامہ برپا شد
باقی بیگ خاں نام افغانے کہ با پنجاہ سوار رفاقت کردہ بود چوں قافیہ تنگ
شد عارِ فرار بر خود پسندیدہ و او کہ مردانہ پائے ثبات افشردہ بود
زخمِ تیر کاری بر داشت و بر زمین اُفتاد و دیگر مردم معدود کشتہ و فرار
شدند رمقے از حیات باقی داشت کہ دستگیرش کردہ پیش گردھر بردند
آں بے مروت ایں چنیں عزیزرا بے سپرِ فیل ساخت - ع -

"حق تعالیٰ ہر چہ خواہد آں شود"

حکیم چند ندرت تخلص از یارانِ قدیمِ اوست ایں مصراع تازہ تاریخش
بہ تفاوتِ یک سال یافتہ - ع -

ہائے سکھراج زما سبقت کرد"

وفقیر چُنیں درست نمودم - ع :—

کرد سُکھراج زما سبقت ہی"

مخفی نماند کہ درمیانِ کاف و را، لفظِ "سکھراج" ہائے مختفیٔ زبانِ ہندی واقع شدہ کہ در تقطیع ساقط است مثلِ "نونِ غنّہ" زبانِ فارسی کہ فی الجملہ در تلفّظ می آید و در تقطیع ساقط می شود چوں جاں فشاں بر وزنِ فاعلن۔

کلّیاتِ او بہمہ جہت قریب دہ ہزار بیت بود در ہرج و مرج کہ باو رو داد تلف شد مگر ایں ابیات کہ خوش گو ازو نقل کردہ ثبت می شود از جنگ نامۂ اوست ؎

کتابیست رنگیں سوادِ چمن | کہ دارد ز نامِ خدا سرِ سخن
چہ معنی کہ در نسخہ ام صرف نیست | برنگینیٔ حرفِ شنجرف نیست
کجا شاعرے معنی اندیشۂ | بہ تلمیذیٔ حق خرد پیشۂ

خرد پیشه‌ام حرفِ حق می زنم　　نقابے ز تحقیق شق می زنم

در بیانِ کوچِ امیر الامراء گوید:-

در اقلیم و آفاق افتاد شور　　که خورشید بر ظلمت آورده زور

سپاه از شمارِ کواکب فزوں　　چو مریخ تیغ آب داده بخوں

چه گویم که حیرت شبیخوں زده است　　به صحرا فلک خیمه بیروں زده است

و نیز در آں مثنوی بہ تقریبے گوید:-

مخالف نمے چشمِ عبرت کشاد　　که شق در عدوِ دیوارِ قلعه فتاد

تو گفتی که معراجِ حق رو نمود　　درِ آسماں بر پیمبر کشود

و چوں نامِ اسد اللہ خاں که نوکرِ او بود دریں بحر گنجائش نه کرد بسکته- لہذا بایں حُسنِ ادا، ادا نمود:-

به نامش که شیرِ حق از آگہی است　　ادب سکته معذور اسد اللہی است

ولہ

چو نوبت به عالم علی خاں رسید　　ظفر آفریں آفریں خواں رسید

به بالای فیلِ آن جوانِ غیور　　نمایان چو رمزِ تجلّی ز طور

از غزلیاتِ اوست :-

مده تکلیفِ می آن دلبرِ گیسو مسلسل را　　که بیمِ دردِ سر شد بر جبین چو سوده چندل را

به یادت از کتابِ دل کجا حرفی بود ظالم　　به طفلی خوانده بودی زین گلستان بابِ اول را

به فقر آمادگان هرگز نه سازد ننگِ رسوائی　　بگو با تاج تا پوشد همان عیبِ سرِ گل را

ولہ

کلفتِ آن جانیم ویرانی چه و تعمیر چیست　　گردِ هستی گر نباشد خاکِ دامن گیر چیست

عبرتی آخر ز طفلی جز گناهت کار نیست　　خونِ مادر خورده ای غافل ز خوردِ شیر چیست

ولہ

چه خون که در دلِ قمری نکرده ظالم　　بباغ رفتی و شمشادِ سرو قد برخاست

ولہ

ہر که نظّاره بر آن مصحفِ رخسار کند　　یاد گیرد سبقِ بوسه و تکرار کند

ولہ

او بہ فکرِ من ست و من فارغ　　　بندگی ہم خدائیے دارد

ولہ

چو نقشِ پا بسرِ کوئے انتظارِ کسے　　　نشستہ ام کہ شوم خاکِ رہ گذارِ کسے
مرا چو رشتۂ رگِ جاں بخویش می پیچد　　　خدا نہ کردہ کہ اُفتد گرہ بہ کارِ کسے
شد از خطوطِ شعاع ایں سخن بہ من روشن　　　کہ ہست در دلِ خورشید خارِ خارِ کسے
ز رنگِ باختنِ یار سخت حیرانم　　　بہ رنگِ آئینہ شد مگر دو چارِ کسے
خدنگِ او بدلم تا نشستہ بیروں رفت　　　سہی قداں نہ نشینند در کنارِ کسے
بہ بزمِ وصلِ بُتاں بہ کہ شمع ساں سبقت　　　کُنم نقدِ دل و جانِ خود نثارِ کسے

ولہ

بسکہ ہیچ و سعیٔ بے حاصل بود اندیشہ ام　　　در دویدن شد بہ رنگِ موج قطعِ ریشہ ام

ولہ

چو تصویر از بساطِ وہم چیدم بزمِ نیرنگے　　　فشاندم دامن از ہستی بقدرِ گردشِ رنگے
خموشی سازِ آرام است تا کے ہرزہ نالیہا　　　شنیدم ایں قدر از پردۂ گوشِ گرانسنگے

ہدایت یک طرف ترسم کہ صحبت ہا اثر دارد　　　بود بیخ عصا در دست من سبقت کہن لنگے

(رُباعی)

ای از نگہِ گرمِ تو بینائیِ داغ　　　دیدِ نو زکوریٔ دولت دادہ سراغ

تو چشم زخس پوشی و خس ہم ایں جا　　　میلے ست کہ شد سرمۂ کشِ چشمِ چراغ

حرف الشّین المعجمہ

(۴۷) - شَہود؛ - بال مکند از قوم کایستھ است سری باستو کہ در دفاترِ سلاطینِ امراءِ ہند اربابِ قلم اکثر ایں قوم می باشند لیکن در ممالکِ دکن اربابِ قلمیٔ ایں ہا بیشتر برہم خوردہ سببش ایں کہ از وقتے کہ در ممالکِ دکن "حصۂ ربع" از حاصلِ ملک بہ غنیم مقرر شدہ و در امرِ ریاست شرکت بہ وقوع آمدہ براہمۂ دکن را طرفہ قوتے بہم رسید کہ دورِ دورانِ آنہا است، ریاستِ غنیم در دودمانِ ساہو بھونسلہ بود، بالاجی راؤ کہ از براہمۂ کوکن است و در سنہ اربع و سبعین و مأتہ والف ۱۱۷۴ھ، قالب تہی کرد در ایامِ اقتدارِ خود، دودمانِ ساہو را

برہم زدہ زمامِ ریاست بدست خود آوردہ و خاندانِ ساہو را در گوشۂ تعطیل نشاند و ہم چنیں فریقے دیگر از براہمۂ دکن در ریاستِ اسلام سرایت کردہ اند و در جمیعِ سرکاراتِ امرا، و حکّامِ دکن قومِ کائستھ و کھتری را معطّل ساختہ یک قلم دفاتر و کارخانہ جات را بہ اختیارِ خود آوردہ اند تا بہ حدّے کہ متصدیانِ قاضی خانہ ہم "براہمہ" اند و با وصفِ تخالفِ دین و تعصّبِ ملّت مسائلِ شرعی را یاد گرفتہ امورِ متعلقۂ قضا را تمشیّت می نمایند۔

شہود متّصف بہ اخلاقِ گزیدہ و آدابِ پسندیدہ بود، وطنِ اصلش سرکارِ مانک پور مضافِ الٰہ آباد است جدّا و بہ مقتضائے آبخورد در ممالکِ بنگ (بنگال) و بہار بہ عمدگی می گذرانید، عمِّ شہود رائے رایان عالم چند رشدے عظیم پیدا کرد و بوالا پایۂ دیوانی نواب شجاع الدولہ بہادر ناظمِ بنگالہ فائز شد، شہود طبعِ رسائے دارد و سخنِ جیّد بر روئے کار می آرد و با علومِ عربیہ ہمسری داشت و تحریرِ اقلیدس پیشِ بزرگی گذرانید

بعضے از نتائج طبعش این ست

چو شمع کی بود از سوختن فراغ مرا　　فروخت عشق نکویان بدست داغ مرا

وله

نگهدار از شکار لاغر ما موی صیادی　　که با دست تهی از صیدگاه امروز می‌آئی

وله

بفرق روزگار سخت پیری خاک بایستی　　هنوز ای بے خبر با بازی طفلانه مانوسی
به عقل دوربین ای مرد حکمت پیشه می‌نازی　　عبث با بال کرگس می بری بگذار کاووسی

وله

مکن اشک مرا بے قدر ای مژگان تر رحمے　　برین طفل غذا پرورده خون جگر رحمے

وله

کریمان را چو زر نبود بکف مردن هوس باشد　　که دخل و خرج شان چون آمد و رفت نفس باشد

وله

صبح محشر همه تن تیغ زبان خواهد بود　　زخم مظلوم اگر پنبه دهان ست امروز

ولہ

می کُنم مشقِ خاکساری ہا　　　خوشنویسِ خطِ غبارمنم

ولہ

بر دلِ پیراں قیامت می کُند یادِ شباب　　　طاقِ نسیانِ جوانی قدِّ خم گشته را

ولہ

رشتۂ ما دانہ ہم چوں موجِ گوہر می شود　　　ایں خط از سیرِ رجوعِ نقطہ از سر می شود

ولہ

اندکے بہ کہ سرِ خویش زدنیا پیچے　　　می تواں صلح بہ تخفیف زدستار نمود

ولہ

چوں گہر از عالمِ آبی حریفاں می رسم　　　اختیارے نیست گر ہر سو بسر غلطیدہ ام

ولہ

تا سر از بیضہ بروں آوردم　　　سر بہُمہرِ قفسم پرواز است

ولہ

ہر چند امتلا زدہ از نعمتِ وجود   عالم ہنوز نو بہ ہستی نہ کردہ است

ایں رباعی در مبارکبادِ ظفرِ نواب مہابت جنگ کہ بر شمشیر خاں افغان یافتہ بود موزوں کردہ ؎

از بیم تو تیرہ روزِ اہلِ دکن است   صبحِ شبِ عیشِ دشمنانت کفن است
آخر سرِ شمشیرِ قلم چوں نہ شود   سر بر خطِ تو ہزار شمشیر زن است

خوش گو می نویسد:۔

"فقیر گفتم کہ "سر بر خط فرمان آمدہ تنہا سر بر خط تردد دارد"

فرمود:۔

"در مدار الافاضل آمدہ"

چوں سند نہ دادہ حرف باقی است"

مولف گوید۔ صاحبِ برہانِ قاطع می طرازد:۔

"سر بر خط داشتن و سر بر خط نہادن کنایہ از اطاعت کردن و فرماں برداری باشد"

ازیں جا دریافت می شود کہ لفظ فرمان ضرور نیست۔ ایں ابیات از مثنوی شہود است کہ در بیانِ جنگِ نواب احترام الدولہ ہیبت جنگ با مصطفیٰ خانِ افغان گفتہ

بآں گرم خونے کہ دارد پدر | بشمشیر در دم بُرید از پسر
سرِ نامداراں زبس کردہ بند | نگیں خانہ شد حلقہ ہائے کمند
شد از بیم در سینہ پنہاں نفس | نزد دم درآں عرصہ جز تیغ کس
بدل زخمہا خنجر افگندہ بود | بنامِ دلیران نگیں کندہ بود

۱۸۳۔ شفیق: تخلص لچھمی نارائن ماتھر مولف ایں صحیفہ از قوم کھتری کپور است جدّ او بھوانی داس ہمراہِ اردوئے عالمگیری از لاہور واردِ دکن شدہ در اورنگ آباد رنگِ توطّن ریخت و بہ صیغۂ نوکری بسر بردہ ذی اعتبار برآمدہ۔ دریں جا صاحب اولاد گردید ولدِ منسا رام کہ عبارت از والدِ مولف است دہ سالہ بود کہ بھوانی داس رخت سفرِ آخرت بربست والد در ظلّ عاطفتِ

لالا جسونت رائے کہ ہم جدّی بود و بہ علم و فضل و اتّصاف داشت
تربیت یافتہ در وقتِ نواب آصف جاہ غفران پناہ بہ "پیشکاری"
صدارتِ شش صوبۂ دکن مامور شد و تا حالتِ تحریر کہ قریب بہ چہل سال
است سرانجام می دہد نواب صمصام الدولہ بہادر مرحوم اورنگ
آبادی کہ در آدم شناسی و فیض رسانی یکتائے زمانہ بود در ایّامِ
وکالتِ خود بسفارشِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی او را بہ منصبِ نوبت و
پیشکاری بخشی الممالک دکن عنایت کردہ خدمتِ فقرا را با خدمتِ
امرا ضمیمہ ساخت و ہمیشہ موردِ مراحم تفضّلات داشت و الدہر و
خدمتِ ذی شان را بہ آئینِ شائستہ سرانجام داد۔

مولف در گل زمینِ اورنگ آباد دوّم صفر سنہ ثمان و خمسین
و مائتہ و الف (۱۱۵۸ھ) چہرۂ ہستی برافروخت و از بدو شعور در ظلّ
عنایت آفتابِ روشن کلامی جناب میر غلام علی آزاد بلگرامی مدظلّہ السامی
تربیت یافتہ از سواد و بیاض واقف گردید و در اقتدارِ نواب

صمصام الدولہ مرحوم بہ منصب و خطابِ "دولت چند" سرفراز شد الحال در سایۂ عطوفتِ والد سلمہ اللہ تعالیٰ و ظلِّ تربیت جنابِ آزاد مدظلہ العالی کسبِ سعادت می نماید و نتائجِ طبعِ ناقصِ خود را بہ نظرِ کیمیا اثرِ آں مرشدِ برحق می گذراند توجہے کہ آبائے علوی را برا ولادِ سفلی مبذول می شود از جنابِ آزاد بر مولف مصروف است ؎

اگر ہر موئے من گردد زبانے سرا یدہر زبانم داستانے

ایزد جلِّ جلالہٗ ایں نخلِ سایۂ گستر را بہ سر بندہ مخلد و مستدام دارد

مولف گوید ؎

لا مکاں است مقامِ آزاد فوقِ عرش است خرامِ آزاد

سبحہ گرداں ز کواکب ہر شب فلکِ پیر بنامِ آزاد

خرمنِ ہستیٔ اعدا سوزد برقِ رخشانِ حسامِ آزاد

در گلستانِ جہاں ہر گل و خا مورِدِ رحمتِ عامِ آزاد

جدِّ او ساقیٔ کوثر باشد آبِ خضر است بہ جامِ آزاد

گل شود گوش ہمہ تن بہ چمن   گر برد باد پیامِ آزاد
پیشِ آئینہ ضمیراں طوطی   می کند وصفِ کلامِ آزاد
اے خداوند جہاں باد مدام   ساغرِ عیش بہ کامِ آزاد

صاحبِ ہر دو جہان است شفیق
ہر کہ گردید غلامِ آزاد

سابق بیمنِ تربیتِ آں جنابِ فیض مآب ذوقے بہ سخن پیدا کردہ شکستہ بستہ مصرعے یا بیتے موزوں می کرد و صاحب تخلص می نمود چوں حضرتِ آزاد در سنہ ست و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۶ھ) ازیں تخلص مطلع شدند شفیق تخلص عنایت فرمودند۔ نظر بریں کہ میر محمد مسیح صاحب تخلص در فارسی گذشتہ است چوں اشعارِ ریختہ و ہندی فقیر بالِ شہرت بہم رساندہ صاحب تخلص در زبان ریختہ و ہندی بحال داشت و در زبانِ فارسی شفیق مقرر نمود مگر در بعضے بحور کہ شفیق نہ می گنجد ناچار تخلص صاحب آوردہ می شود تاریخ مرحمت

تخلص را "تخلصِ نو" یافتم و مصرعے دیگر نیز تاریخ برآورده درین قطعه نظم کردم ؎

ازحضرتِ فیض بخشِ آزاد   گردید مرا تخلص انعام
گفتم تاریخِ ایں عنایت   امدادِ شفیق شد مرا نام
(۱۱۶۷)

امید که از اوستادانِ روزگار و نقادانِ کامل عیار ایں که از خورده بینی دور بوده به اصلاحِ مزخرفات پردازند و ستم ظریفی را کار نفرموده از آهوگیری دور باشند ؎

آناں که خاک را به نظر کیمیا کنند   آیا بود که گوشۂ چشمے به ما کنند

ایں چند بیتِ طبع زادِ خود را به ترتیبِ ردیف بعرضِ قدرشناس می رساند ؎

مصرعِ ابروئے او بسم اللهِ عنوانِ ما   مصحفِ رخسارۂ او دینِ ما ایمانِ ما
بسکه از گفتارِ ما رینزندگاں رازنگها   کردهِ صورت گراں شد صفحۂ دیوانِ ما

ولہ

بر دلِ ما التفاتے ہست چشمِ یار را
اُلفتے بسیار با بینا بود میخوار را

چشمِ او بر ما نگاہے گر ندارد غنیمت است
می شود پرہیز لازم مردمِ بیمار را

گر خود آرائی ہوس داری شود عرضِ شفیق
اندکے تحریف باید چہرۂ گلنار را

ولہ

فزود جلوۂ او سیلِ گریہ ما را
طلوعِ ماہ کند بیش آبِ دریا را

بگوشِ زاہدِ پیر ایں سخن اگر نہ رسید
کہ فیضِ عشق جواں می کند زلیخا را

ولہ

صبح گاہی دید او آئینہ را
دادِ شکلِ آبرو آئینہ را

خاکساری صیقلِ دل می شود
خاک می سازد نکو آئینہ را

جلوۂ قدرت تماشا کردنی است
داد آں گل رنگ و بو آئینہ را

غیرتِ یکتائیے او جوش زد
زد بسنگ آں تندخو آئینہ را

آتشِ خارا گدازِ حُسنِ او
می نماید آبِ جو آئینہ را

ولہ

والهٔ نقش و نگار خود ز بس اُفتاده است   می کشد تصویرِ خود را هر زمان بهزادِ ما

ولہ

تعالی الله چه دولت شد میسر ناگهان امشب   که آمد بر سرِ بالینِ من آن جانِ جان امشب
هم آغوشم به جانان طالعِ بیدار را نازم   مگر در خوابِ نوشین است چشمِ آسمان امشب
چو گل ریزے که ریزد بر زمین گلهائے آتش را   مرا افتاد لختِ دل ز چشمِ خون چکان امشب

ولہ

غنچه ها بشگفت و طفلِ گل عذارم بر نگشت   صد گریبان پاره شد دامن سوارم بر نگشت
گریه می آید مرا بر حالِ خود در فصلِ گل   گشت آبے فتنهٔ در جو نگارم بر نگشت
هر کسے را می رسد نوبت بدورِ آسیا   بر مرادِ خاطرِ من روزگارم بر نگشت
سخت حیرانم چه پیش آمد الهی خیر کن   دیر شد بادِ صبا از کوئے یارم بر نگشت
گر جهان برگشت از من نیست پروایم شفیق   شکر ایزد را که از من گلعذارم بر نگشت

ولہ

بزور لعلِ دلم برده و انکار است   فدائے نازِ تو صد لعل این چه کردار است

تو چشم را همه سو افگنی و من ترسم | ازین سبب که مزاجش علیل بیمار است
بجانب دل ما هم توان نگاهے کرد | ترا همیشه بآئینه گر سر و کار است

ولہ

نقد جان در عوض عشق بتان این همه نیست | منفعت گر نه دهد دست زیان این همه نیست
انقلابے عجبے گردش گردوں دارد | مے بیارید که عمر گذران این همه نیست
دل و دین داده خریدیم قدح بادۂ ناب | شکر درگاه الٰہی که گران این همه نیست

ولہ

زاهدا این زهد تو پیش ریائے بیش نیست | نوش باید کرد جام مے که مائے بیش نیست
نیستم نادان که بر امید خالی دل نهم | دیده ام انعام عالی مرحبائے بیش نیست
گوهر غلطان چه باشد تا بخود نازان شود | پیش دندان تو دیدم جبهه سائے بیش نیست

ولہ

چه ستم ها بدل از چشم سیه مست تو رفت | شیشۂ تحفه صد افسوس که از دست تو رفت
آه را ضبط نه کردی بتحمل اے دل | حیف مصرع بلند از نظر پست تو رفت

مو برآمد بزبان ای کمر نازک یار　　درمیان حرف چو آمد هستی و هست تو رفت
دست مالیدن تو سود نه بخشید شفیق　　حیف چو رنگ حنا فصل گل از دست تو رفت

ولہ

مشت غبار ما نشد اکسیر گو مشو　　گر صندل صداع تحمل شود بس است

ولہ

سوخت یا بشکست یا خون شد نمیدانم چه شد　　شب که در زلف سیاه او دل بیتاب رفت

ولہ

شکست توبه ما را بهار شد باعث　　هزار بار نوائے هزار شد باعث
خدا گواه که مرا به لب نیالودم　　برائے مستی من چشم یار شد باعث
دماغ رفتن کوئے بتان نبود مرا　　ولے چه چاره دل بے قرار شد باعث

ولہ

ظالمان را باشد از روز ازل کردار کج　　هست عقرب را دم کج مار را رفتار کج
غنچه زیر برگ می گردد نهان از روی شرم　　جامه زیبا چو بندد در چمن دستار کج

ولہ

بهار آمد و شد در چمن هوای قدح — بیار می که دهم توبه رونمای قدح
درین بهار ز می دست بر نمی دارم — قسم به گردن مینا قسم به پای قدح
مرا چو سوسن اگر ده زبان شود پیدا — خدا گواه کنم صرف در ثنای قدح
ز یار باده طلب کن بوقت بارش ابر — که مستجاب شود این زمان دعای قدح
زبسکه بی‌خبرم دیده در چمن ساقی — نمود لطف گل تر مرا بجای قدح
بکوی میکده مستی که می فتد از پا — بلند دست کند گوید این که های قدح
سفید باد الهی چو ماه نو ز برص — لب کسی که نه گشته است آشنای قدح

ولہ

چرا ز بزم من افسرده می روی ای شیخ — چو شمع کشته چه دل مرده می روی ای شیخ
چه شد که پای تو در راه می کند لغزش — مگر ز میکده می خورده می روی ای شیخ
به نوش دُردِ تهِ باده صاف شو ز شفق — چرا غبار بدل برده می روی ای شیخ

ولہ

چه باشد گر بحالم مهربان شاہے چنین باشد   میانِ هالهٔ آغوش من ماہے چنین باشد
من از دستِ دلِ خود در رہِ آسایش نمی بینم   کجا آرام چون در سینه بدخواہے چنین باشد
نمی گویم که بر من جور کن یا مرحمت فرما   بقدر بانت روم گاہے چنان گاہے چنین باشد
بزلفِ عنبرینش می کنم چون شانه گستاخی   مرا ہم گر میسر دستِ کوتاہے چنین باشد
شفیقِ ما براهِ نی سوارے داد جاں آخر   توان از سر گذشتن گر سر راہے چنین باشد

ولہ

پائے تو ز خونِ مژه گلفام توان کرد   ای شوخ بهر رنگ ترا رام توان کرد
هر چند که از جورِ تو در سینه نفس نیست   آہے بهر اسلوب سرانجام توان کرد
گر دشمنِ بدکیش مرا باز گذارد   در سایهٔ دیوارِ تو آرام توان کرد
دستِ تو شفیق است تہی فصلِ بهاراں   پیمانه از پیرِ مغاں وام توان کرد

ولہ

چوں کنم در دلِ خود نقشِ دلارامے چند   بر عقیقے نه توانم که کنم نامے چند
نیست معلوم که من بعد چه تدبیر کنند   ماند در وعدهٔ آں ماه جبین شامے چند

برلبِ نازکِ او بوسه تواں داد شفیق — که مرا یاد کند باز به دشنامے چند

ولہ

دوش دیدیم به کوئے تو گرفتارے چند — در قدم ہا رسنے چند ز دستارے چند
دلِ ما رفت به تاراجِ سرِ زلفِ بتاں — مُہرهٔ دولتِ ما بُرد سیه مارے چند
گر رسد فصلِ گل امسال چه تدبیر شفیق — نیست باقی ز گریباں بگلو تارے چند

ولہ

صبح دیدم به چمن غنچه بخندانے چند — پاره کردند به بوئے تو گریبانے چند
مصحفِ روئے تو ایمانِ دلِ صد کافر — ہندوئے خالِ تو اسلامِ مسلمانے چند
شانه رحمے کن و آشفته مکن دلہا را — جمع گشتند در آں زلفِ پریشانے چند

ولہ

لازم آمد مفلسی ہر جا سخن گستر بود — سروِ موزوں مصرعے دارد ازاں بے بر بود

ولہ

نگاهِ مستِ تو بازارِ ستم نخواہد ماند — بخوابِ امن غزالِ حرم نخواہد ماند

مکن به بستر گل ناز این قدر شبنم — که این نشست تو تا صبح دم نخواهد ماند

ولہ

دمے که شور جنوں آشکار خواهم کرد — هزار جیب نثار بهار خواهم کرد

قسم به مصحف رویش به کعبه رخ نه کنم — طواف کوچهٔ او بار بار خواهم کرد

نه وعده‌ٔ نه نگهٔ نه پیام آه چه طور — تسلی دل امیدوار خواهم کرد

نهال بید نشانم به تربت مجنوں — اگر غزالهٔ خود را شکار خواهم کرد

هزار تنگ شکر وقف طوطیاں سازم — بآں شکر لب اگر چشم چار خواهم کرد

براه مقدم آں آفتاب عالم تاب — چو شبنم نگراں انتظار خواهم کرد

غبار من نه تو اند که گرد او گردد — چه ساں رفاقت آں نی سوار خواهم کرد

دلم مسوز که این لعل بیش قیمت را — پس از وفات چراغ مزار خواهم کرد

شنیده ام که بسوئے شفیق می آئی — بیا بیا که دل و جاں نثار خواهم کرد

ولہ

غم نیست اگر از تو جفا شد شده باشد — بر غیر نشد بر سر ما شد شده باشد

ما با قدِ خم دیدهٔ خود گوشه گرفتیم — گر ماهِ نو انگشت نما شد شده باشد
ما را که سرِ چیدن و بو کردنِ گل نیست — گر بادِ سحر غنچه گشا شد شده باشد

ولہ

دل شیفتهٔ کوچهٔ بتان شد شده باشد — بی من به تماشای چمان شد شده باشد
در خاطرم از جوشِ خیالِ تو بهار است — گر باغ بتاراجِ خزان شد شده باشد

ولہ

گر وحشتِ دل باز فزون شد شده باشد — دیوانه از قید برون شد شده باشد
از کف ندهم شیوهٔ نیکوئی خود را — گر دشمنِ بدکیش زبون شد شده باشد
بی یاوریِ بخت سکندر نخورد آب — هر چند خضر راه نمون شد شده باشد
ساقی سرِ مینا و سبو باد سلامت — جامی اگر از دست نگون شد شده باشد

ولہ

دید چون آئینه حیران گردید — سخت از کرده پشیمان گردید

ولہ

به گمانِ روزِ محشر ز زمین برقص خیزم   اگر ای کشیده قامت به مزار خواهی آمد

ولہ

هزار شیشهٔ دل را شکست و خود مخمور   کسی چو چشمِ سیاهِ تو احتساب نکرد
بیا بجانبِ حق این خود اگر خواهی   که مرغِ قبله نما را کسی کباب نکرد

ولہ

با غیرِ ما ز لطف مئے ناب می کشد   بر ما ز غصه تیغِ سیه تاب می کشد
چون سرخ نقطه که بود درمیانِ بیت   قشقه دو ابروئے تو زخون ناب می کشد
اوّل به خونِ تازهٔ ما تر کند قلم   صورت گرے که آں رخِ شاداب می کشد

ولہ

در زمینِ ما نهالِ خرّمی کم می دمد   گلشنِ عشق است این جا نخلِ ماتم می دمد
دست در دامانِ او برخیزم از زیرِ زمیں   هم چو آں خار و گلے کز خاک با هم می دمد
عشق را در سینهٔ عاشق بود نشو و نما   ایں شجر ایں جا بقدرِ قدِّ آدم می دمد

ولہ

یافتم در بزمِ محو ز دیده دیدنہای تو   این قدر در عالمِ مستی مرا ہم ہوش بود

ولہ

چوں آں ہندو پسر تحریر دیوانِ سخن سازد   بہر بیتے کہ می سازد "لہ" از خونِ من سازد

لفظِ "لہ" کہ از شنجرف بر بیت می نویسد معنیٔ آں در ہندی خون است: ــہ

. . . .

کسے ہم با وجودِ خوب باید می کند سودا   چہ ساں دیوانۂ کوئے تو با سیرِ چمن سازد

ولہ

بہ دفعِ چشمِ بد زاہدانِ دل مردہ   زلالِ بادہ نویسند بر کفن تعویذ
مناسب است ز سنگِ دلِ تو ای شیریں   برائے تربتِ بے چارہ کوہ کن تعویذ

ولہ

می کنند آئینہ را از بس تماشا بیشتر   دل ربایاں رو نما آرند دل ہا بیشتر
شورِ مستاں را فرو ننشاند مُہرِ خاموشی   چشمِ او شد از جواہرِ سرمہ گویا بیشتر

بر نمی دارد کسے از شاخ آہو میوۂ — میل ابرویش چرا داری تمنا بیشتر
یار شب تشریف آوردہ بشور آمد رقیب — سگ نماید در شب مہتاب غوغا بیشتر

ولہ

چو آں دیواں کہ نامِ شاعر از شنجرف می دارد — من مقتول آیم سرخرو در دامن محشر

ولہ

دل ز ابرویت فغاں دارد ہنوز — کشتۂ تیغ تو جاں دارد ہنوز
سوختم در راہِ عشق او تمام — بدگمان من گماں دارد ہنوز
ہم چو خورشیدے کہ باشد در سحاب — چہرۂ خود را نہاں دارد ہنوز

ولہ

سرخی چشم من از پیمانہ بہتان است و بس — عکس چشم مست او در چشم حیران است و بس
مژدہ ای دل نو بہار آمد بہ چندیں زور و شور — دست بُرد پنجۂ من با گریبان است و بس
تا بروزِ حشر دارد زندہ نامِ من شفیق — شعرِ تر در حقِ شاعر آبِ حیوان است و بس

ولہ

مستی خوش است فصلِ بهاران علی الخصوص   بر نالهٔ حزینِ هزاران علی الخصوص

ولہ

حالِ منِ مجنون به غزالان که کُند عرض   زنجیرئی شهرم به بیابان که کُند عرض

در وقت مرض خیر به بیمار مفید است   این حرف بآن نرگسِ فتّان که کُند عرض

امروز خبر دار شد از حُسنِ خود آن ماہ   این مژده به آئینهٔ حیران که کُند عرض

ولہ

نباشد حلقه حلقه زُلفِ او در دامنِ عارض   که بال افشاند طاؤسے میانِ گلشنِ عارض

ولہ

ای تغافل پیشه کی باشد روا ظلم این نمط   غیر را خطّے و ما را نیست پیغامے فقط

ولہ

گر شدم مجروح از تیغِ توای ظالم چه شد   زخمِ دل را می کُند به مرہمِ زنگارِ خط

ولہ

بهارِ عمر کُجا می روی خدا حافظ   ز کف چو رنگِ حنا می روی خدا حافظ

عسس ز شوخیٔ مستان خبر نه می داری — که سوئے میکدہ ہا می روی خدا حافظ
ز خارہائے مغیلان پُر است وادیٔ عشق — شفیق آبلہ پا می روی خدا حافظ

ولہ

مژہ کہ گریہ را شود مانع — سیل را خس کجا شود مانع
طالبِ دیدنم نہ گل چینم — چمن آرا چرا شود مانع
از در او کنارہ می خواہم — لیک شرطِ وفا شود مانع

ولہ

رنگِ مہرویان بپرواز آمد از خورشیدِ من — گل کند چون صبح کم گردد چراغان را فروغ

ولہ

ہوائے ابر اگر می کند ترا تکلیف — بسا ز شیشہ تہی پُر بجا کند تکلیف
بغیرِ کفر گزیدن مرا گزیرے نیست — کہ گیسوئے تو جدا خط جدا کند تکلیف

ولہ

چشمِ او دیدہ ز استاد گرفتیم سبق — ما ہمیں عین و ہمیں صاد گرفتیم سبق

سروِ موزوں بہ چمن درسِ رعنا می گیرد ما کہ از حضرتِ آزاد گرفتیم سبق
جیب را چاک نمودن ز گل آموختہ ایم نالہ از بلبلِ ناشاد گرفتیم سبق

ولہ

می ستاند اعتقاد آخر مرادِ دل ز سنگ برہمن مقصودِ خود را می کند حاصل ز سنگ

ولہ

می کند داغ شب و روز مرا زاریِ دل کس گرفتار مبادا بہ گرفتاریِ دل
بند شد در گرہِ طرۂ مشکینِ کسے کیست جز شانہ کہ آید بہ مددگاریِ دل
کعبہ را کیست کہ تعمیر کند از کفّار ہندوئے خالِ تو آسودہ ز معماریِ دل

ولہ

صد چمن را رنگ افزودم بہارِ کیستم داغہا را وا نمودم لالہ زارِ کیستم
دامنے پُر کردہ دارم زہر واپیدا ز اشک سخت حیرانم کہ در فکرِ نثارِ کیستم
صد چمن گل کرد و آخر گشت ہنگامِ بہار چشمِ نرگس گشتہ ام در انتظارِ کیستم

ولہ

بصیدِ دل نگاهِ او خبردار است می‌دانم — بکارِ خویشتن این مست هشیار است می‌دانم
حیا هر لحظه مهری می‌زند درجِ دهانت را — سخن گفتن به عاشق بر تو دشوار است می‌دانم
ز تعلیمم منکری امّا زبانت می‌کند لکنت — ترا انکارِ آن در رنگِ اقرار است می‌دانم
دلِ روشن نیاز طرهٔ مشکینِ او کردم — شبِ تارِ ترا این شمع درکار است می‌دانم
صبا از کوچهٔ او گر نمی‌آید نمی‌رنجم — که روزی چند شد بیمار است می‌دانم

ولہ

تا قیامت نه توانم ز مکان برخیزم — زلفِ او بسته بیفگند چه سان برخیزم
من سپندِ توام ای شعلهٔ جوالهٔ حسن — گر تو سرگرم رسی رقص کنان برخیزم

ولہ

نه از طوبی نه از بالِ هما امداد می‌خواهم — بفرقِ خویش ظلِّ عالی آزاد می‌خواهم
عنانِ اختیارِ خویشتن را از هوا خواهی — بدستِ خورد سالان هم چو کاغذ باد می‌خواهم
ز خطِّ سرو خطِّ بیعِ من باید شفیق آزاد است — که از دل بندگی حضرت آزاد می‌خواهم

ولہ

از سوزِ دلِ خود تو آگاه نه کردیم — تا طبعِ تو ناخوش نه شود آه نه کردیم
از باغِ تو گل چید کسے کس ثمرے یافت — ماییم که نوبر به پرِ کاه نه کردیم

ولہ

از تیشهٔ شکلِ شیرین مردانه می تراشم — فرهادم و ز خارا جانانه می تراشم
رندی است قصدِ من از تسبیحِ پارسائی — آورده شاخِ رز را صد دانه می تراشم
گردید تو خطِ من سرگرمِ می کشی ها — از قطعهٔ زمرد پیمانه می تراشم

ولہ

تبسم از لبِ لعلِ تو می خواهم مکیدن هم — حدیثِ دل نوازے از حرفِ دشنامے شنیدن هم
رخِ بیگانه را نظاره کردن کفر می دانی — ترا آخر زیاں خواهد رساند آئینه دیدن هم
نمی دانم بوصلِ یار سازم یا به هجرانش — طپیدن سخت مشکل بر دلِ من آرمیدن هم
سرشکِ دیده ام را منع کردی از تراویدن — چه دشوار است برگشتن سوے دل چکیدن هم
شفیقی یا نه تنها گردِ سر گشتن طمع دارد — برنگِ پیرهن خواهد ترا در بر کشیدن هم

ولہ

شمع را گو که چو جاناں سحر آید در چشم　　ورنه هر زشت بشب خوب نماید در چشم

ولہ

اگر آں صنم درآید به ادا و ناز کردن　　بخدا که فرض گردد دل و دیں نیاز کردن

گله بیشمار دارم ز مزاجِ زود رنجت　　که بدامنِ تو دستے نتواں دراز کردن

ولہ

چه فیض ها که به مردم رساند همتِ تو　　ضرور بر همه عالم دعائے دولتِ تو

رساند تا به فلک قدرِ خاکساراں را　　خدا زیاده کند اقتدارِ حضرتِ تو

برنگِ شانه که بر زلف حکمِ او جاری است　　تمام هند بود زیرِ دستِ قدرتِ تو

ولہ

می روم گرچه ازیں باغ ولیکن زنہار　　باد از دامنِ گل پنجۂ گل چیں کوتاه

ولہ

رسید باده کشاں را نوید خوش حالی　　که آمد ابرِ سیه "مد ظله العالی"

زباں بشکوہ چو برگِ حنا نیالائیم	کہ آفرینشِ ما شد برائے پامالی

حرف العین المہملہ

(۲۹)۔ عشرت :- جی کشن از براہمۂ کشمیر است مدتہا در ملازمتِ نواب نجم الدولہ امیر خاں انجام تخلص و نواب مؤتمن الدولہ اسحٰق خاں گذرانید با یحییٰ خاں دیوانِ خالصہ در عہدِ محمد شاہ قانون گوئی تمامِ کشمیر با وتفویض نمود خوش فکر است مثنوی "رام سیتا" بسیار خوب بہ نظم آوردہ واز مثنوی رام سیتائے مسیحا پانی پتی خوب تر گفتہ از وست ؎

فیضِ عشق است نباشد دلِ مایوس اینجا	لب دریا بلبِ تشنہ دہد بوس اینجا

ولہ

از معاشِ خویشتن محسودِ عالم گشتہ ایم	کس نیارد دید چوں خورشید عشرت نان ما

ولہ

دشت از لالہ بسکہ رنگین است	پائے دیوانہ دستِ گل چین است

ولہ

جامۂ برہمن بے سروپا قطع کنید　　دستِ شوقم ہوسِ جیب دریدن دارد

ولہ

چشمک زن صد بوسۂ لبش شب بما بود　　ناکامی ما راز چہار و بہ قفا بود

(۳۰)- **عاشق**:- شیو رام از گل زمینِ پنجاب است و نظیرش
درفنِ سخنوری نایاب۔

شیخ نورالعین بٹالوی در مکتوبے کہ بہ حضرتِ آزاد نوشتہ و در ترجمہ
او داخل است می نویسد کہ:-

"علامۂ روزگار بود"

شاہدِ عدلِ کمالِ او ایں بس کہ مثلِ شیخ نورالعین واقف کہ
صروز در فنِ شاعری و زباں دانی عدیم المثل است او را باین کلمہ
یاد کردہ۔ فوتش در سنہ تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) وقوع
یافت اشعارش مطلقاً بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں یک بیت ؎

تا چہ باشد در جنابِ بلبلان تقصیرِ گل ـــ خارِ خارِ خاطرِ این ہا ست دامن گیرِ گل

حرف الفاء

(۳۱)ـ فرحت :ـ لالا خوش حال چند، برہان پوری از قوم کائستھ سری باستو و عم لالہ دولہ رائے دبیر تخلص است کہ در حرف الدّال گذشت، سخنش فرحت افزائے دلِ حزیں و مسرّت پیرائے خاطرِ غمگیں، در برہان پور سنہ سبع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷ھ) رختِ سفرِ آخرت بربست، از وست ؎

در دلم جز مہرِ مہ رو یان نمی گیرد قرار ـــ قالبم گوئی ز خاکِ کوئے این ہا ریختند

ولہ

ہر کجا گل چہرگان داوند ترتیبِ چمن ـــ نرگسِ چشمِ مرا کشتند و حیران ساختند

(۳۲)ـ فطرت :ـ لالہ دھن راج برہان پوری از قوم کائستھ سکسینہ طبعِ موزوں داشت، دایم المرض بود، لہذا عزیزے تاریخ تولدِ او "دایم المرض" (۱۱۳۶ھ) یافت در برہان پور عشرۂ سادس بعدِ مائۃ و الف (بارھویں صدی کا چھٹا دہا) رحلت کرد، از وست ؎

رفوئے چاکِ دل جز تارِ آہِ من نہ پردازد　　رہینِ سوزنِ عیسیٰ نہ می گردد گریبانم

حرف القاف

(۳۳)۔ قدرت :۔ لالا مشتاق رائے، از قومِ کتھری تولدِ او، روزِ وفاتِ میرزا بیدل یعنی چہارم ماہ صفر سنہ ثلاث و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۳ھ) واقع شد و مولدِ او مالیر کہ قصبہ ایست از قصباتِ دو آبۂ پنجاب از ایامِ طفلی در شاہ جہان آباد آمدہ نشو و نما یافت و بعدِ وصولِ سنِ شعور بہ "مودّی گری" سرکارِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ سرمایۂ افتخار بدست آورد، در زمانِ حال در سرکارِ بریلی از توابعِ شاہ جہان آباد سکونت اختیار کردہ با طبابت ہم آشنائی دارد مشقِ مثنوی بیشتر می کند "مہابھارت" کہ قصۂ محاربۂ دو قوم از ہندوان است موزوں کردہ، ایں بیت از ان است ؎

بہ محرابِ ابروئے شمشیرِ کیں　　سرِ سجدۂ عالمے بر زمیں

اشعارش از لک بیت متجاوز است غزلیات سی ہزار و قصائد

ده ہزار، باقی مثنویات۔ او دُکانِ سخن وا می کند ؎

مژگاں بہ چشمِ گریاں کی برقرار ماند نخل کنارِ دریا کی پایدار ماند

ای سیلِ اشک بگذر کز بعدِ مردنِ من بر خاطرِ بیاباں از من غبار ماند

ولہ

جنونے کردہ ام پیدا کہ نشناسم ز سر پا را درم جائے گریباں چوں سحر دامانِ شبہا را

حرف اللام

(۳۴)۔ لالہ: تخلص، سرونجی رائے از قوم کائستھ است،

مولدِ او سرونج از صوبۂ مالوا و منشاءِ او برہان پور، و در نامِ او

نسبتِ مولدِ او ہویدا است مخفی نماند کہ الفاظِ ہندی کہ آخرِ آں

الف باشد فارسیاں "الف" "بہ ہا" بدل کردہ خوانند چوں "بنگالا"

کہ آں را "بنگالہ" گویند خواجہ حافظ فرماید ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند زیں قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

سرخوش در "کلمات الشعراء" در احوالِ جہاں گیر پادشاہ گوید:۔

"روزے در شکارِ یوزِ خاصہ آہوئے سیاہ را افگند از فرطِ خوش حالی بزبانِ
مبارک گذشت ۔ ع

"چیتہ بادشاہ زد و کالہ"

ابو طالب کلیم حاضر بود مصراعِ دیگر رساند ۔ ع

"گشت صحرا ز خوں پُر از لالہ"

"چیتا" بہ کسرِ جیمِ فارسی و سکونِ یائے تحتانی و تائے فوقانی و الف "یوز" را گویند و "کالا" بر وزنِ "بالا" "آہوئے سیاہ" را خوانند چوں ہر دو لفظ در مصراعِ فارسی آمد "الف" بہ "ہا" بدل شد ۔ "لالا" در زبانِ ہندی لفظِ تعظیم است چوں "میرزا" در فارسی و "چلپی" در ترکی ۔ پس تخلصِ لالا ہم معنیِ تعظیم دارد و ہم معنیِ گلِ معروف "لالہ" با مولف رابطہ دارد و بہ صیغۂ وکالت بعضے مہم ہا در سرکارِ نوابِ آصف جاہ ثانی دام اقبالہ می گذراند و وقتے کہ در شہرِ بیدر بودم دیوانِ خود را فرستادہ بود بہ نظرِ سرسری دیدہ حوالۂ او کردم ایں دو بیت بہ یاد ماندہ ۔

شب خیالِ قامتش در سر گذشت　　ناله‌ام از عرش بالاتر گذشت
گوهرِ دندانِ او آمد بیاد　　قطرهٔ اشکی ز چشمِ تر گذشت

حرف المیم

(۳۴۳) — **مخلص** :- رائے انند رام، خلفِ راجه هردے رام
از قومِ کهتری متوطنِ سودره تابعِ لاهور با خوبانِ معانی اخلاصے دارد
و با پری زادانِ سخن نسبتِ خاصے۔

سید غلام نبی نسیم تخلص امروهی در تعریفِ او می گوید :-

"آں سپهرِ سخنوری مخلص　　فخرِ عرفی و انوری مخلص"

و علی قلی خاں واله داغستانی اصفهانی صاحبِ "ریاض الشعراء"
که ولایت زاست درحقِ او می نویسد که :-

"از جماعهٔ هنود درین جزو زماں کسے بخوش محاورگیِ او نیست رائے
مخلص در شاهجهاں آباد سکونت داشت و چوں ضابطهٔ هند است که در بارهٔ
سلاطین از امراء غائب و حاضر وکلامی باشند انند رام در آستانِ خلافت

بہ وکالتِ نواب اعتمادالدولہ قمرالدین خاں وزیرِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ

قیام داشت و نیز بوکالتِ سیف الدولہ عبدالصمد خان ناظمِ صوبۂ لاہور

و ملتان می پرداخت و از پیش گاہِ پادشاہ بہ خطابِ رائے رایاں

کلاہِ گوشہ بہ ہندوئے فلک می شکست "

خوش گو می نویسد :-

"اوائلِ مشقِ سخن در جنابِ میرزا بیدل می گذرانید و بعد ازاں صحبتِ شب

و روزِ شعرش با خانِ آرزو بود سر رشتۂ نقادیٔ سخن زیادہ از سخنورانِ این

زمانہ بدستش آمدہ و آں چناں کہ او بکُنہِ کُم سخن می رسد۔

روزے شرف الدین پیام ایں شعرِ خود خواند ؎

بسر ما بسکہ با من دخترِ رز گرم می جوشد　　چہ امکان است گر در خواب ہم بینیم نہارا

برائے دقیقہ فہم فرمود :-

"بعدِ عبارت "چہ امکان است" لفظِ "گر" بیجا واقع شدہ فقط "کافی"

کافی است آں ہم باشد یا نباشد"

ونیز خوش گو می نویسد:-

"روزے فقیر در خدمتش حاضر بودم، دیدم مطالعۂ "تذکرۂ نصرآبادی" می نمود- ایں بیت قصیدۂ مشہور حاجی قدسی بر آمد کہ ملا شیدا بر آں مناظرہ دارد؂

عالم از نالۂ من بے تو چناں تنگ فضاست کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست

و نورس شاعرے اعتراض شیدا پسندیدہ ایں پیش مصرع خود رسانیدہ؂-

"منع بے طاقتی سوختگاں تا حدیست کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست

رائے سخن رس مخلص فرمود:-

"چرا چنیں نہ گفت تا در برابر مطلع حاجی ایں ہم مطلع می شد"

"منع بیطاقتی سوختگاں تا اینجاست کہ سپند از سر آتش نہ تواند برخاست"

خان آرزو در مجمع النفائس می نویسد:-

"باعث بودنِ فقیر در شاہ جہاں آباد دہلی اخلاص اوست از مدت سی سال تا الیوم سر رشتۂ کمال محبت و مودت را از دست نہ دادہ"

حکیم حسین شہرت می گفت :-

"دو مخلص اند :-

یکے مخلصِ کاشی ـــــــ دوم مخلصِ باشی"[1]

وفاتِ رائے انند رام در سنہ اربع وستّین و مائۃ والف (۱۱۶۴ھ)

اتفاق افتاد۔

خوش گو گوید :-

"دیوانِ غزلیات بقدرِ دہ ہزار بیت دارد پُر از الفاظِ رنگین و معانیٔ

تازہ و حکایتے در نثر نوشتہ ہمہ مقفیٰ و رنگیں و نہایت معنی ہائے تازہ

و تشبیہاتِ بلیغہ دارد و دیباچہ مرقعے نوشتہ کہ بخوبیٔ آں ہیچ دیباچہ بہ نظر

نیامدہ ایں سہ بیت از فکر ہائے خود بر سرِ تصویرے نوشتہ بود فقیر را

وقتِ سیرِ مرقع بسیار خوش آمد

برخطِ عارضِ تو با سعاں کنم نگاہ ـــــ زاں ساں کہ کس کتاب بخواند بہ نورِ ماہ

خال و خط است بر ذقنت یا بر آب ـــــ دارند سبزہ خنیدہ غلوئی بہ گردِ چاہ

---

[1] نقل ۱۲

گرداند عشق زنگ تو ای شوخ یا زر زر   خطّے است گرد چہرۂ تصویر پادشاہ!!

این ابیاتِ مخلص بر مخلصانِ سخن عرض می شود ــہ

نہ دہد گرا لم جدائی ہا   چیز عجیبے است آشنائی ہا

ولہ

در جہاں از اصلِ کارِ ما کسے آگاہ نیست   این مرقع را اگر تصویرِ عنقائیم ما

ولہ

خوش نشینانِ خراباتیم مخلص دور نیست   ہم چو خُم با اہلِ تقوی گر نمی جوشیم ما

ولہ

دیدیم غزالے ذوستہ مشغولِ زیارت   اُفتاد چو بر تربتِ مجنوں گذرِ ما

ولہ

ما و او حیرانِ احوالِ ہمیم   لیلی و مجنونِ تصویریم ما

ولہ

نقل گر بنشیت کنم مخلص شکایت می شود   انچہ شد از صحبتِ اہلِ دول حاصل مرا

وله

ای بلبلان کرده سفر جانبِ قفس — تنها گذاشتید درین گلستان مرا

وله

به گلشن چند سروی دیدم و فریاد سر کردم — که یادم داد رنگین صحبتِ یارانِ موزون را

وله

عشق بازی‌ها میرزائی‌ها به یادم می‌دهد — اشک از مژگان چکیدن عطرِ حسن باشد مرا

وله

میازار ای محبت باز چون من ناتوانی را — غریبی دردمندی بیکسی آزرده جانی را
زحالِ بلبلِ مسکین نداریم اطلاع امّا — به پای گلبنی دیدیم مشتِ استخوانی را

وله

می‌کنی گاهی ز منظر جلوه در کارِ ما — دارد او بیجا نه آباد دولت خانه را

وله

صاحبِ من غالباً عمداً ز حالم غافلی — ورنه سرخیلِ غلامانِ وفادارم ترا

ولہ

هر طرف بلبلے غزل‌خوان است   تکیهٔ صائبا است خانهٔ ما

ولہ

بعد مجنون هم چو من صاحب خبرے برنخاست   دارم از داغ جنون زیر نگین ویرانه‌ها

ولہ

برد سودائے سر زلف تو از خویش مرا   سفر دور و دراز آمده در پیش مرا

ولہ

به کوئے پیر مغان گشت رهنمون ما را   خدا نصیب کند عمر خضر مینا را

ولہ

نه ظلم گیر ترا چرخ زیر بانس گرفت   چه رفتهٔ به سواری پالکی از جا

ولہ

حسن در قید تماشائے تو افگند مرا   کرد در خانهٔ آئینه نظربند مرا

ولہ

گذشتی از نظرو بے تو زندہ ایم ہنوز   زشرم آب نہ گشتیم خاک بر سرِ ما

ولہ

کہ می رویم بے تو بہ گل گشتِ باغ ما   آزردہ ما ستم زدہ ما بے دماغ ما

ولہ

نہ بندد چوں کمر بہ قتلِ فرہاد از ستم خسرو   نہ دارد وارثے مسکیں کہ گیرد خوں بہائش را

ولہ

ساکنانِ شہر خوش آب و ہوائے الفتیم   عشق می بارد چو کنعان از در و دیوارِ ما

ولہ

باغِ نظر فریبِ جہاں دامِ دیگر است   آسودہ بلبلے کہ سرے زیرِ بال داشت

ولہ

ما نہ دیدیم بہ چشمِ خود آہ   گریہ گویند اثر داشتہ است

ولہ

✓ درچمن ہائے بے گلے افتادہ ام   بر سرم احسانِ بے بال و پری است

وله

زین خوش نگاه چند خراب است دل مرا　　کشتم تمام جرگهٔ آهو چریده است

وله

هر طرف در کوچهٔ زنجیر شور افتاده است　　موسم گل می رسد دیوانه گردیدن خوش است

ماجرای بلبل و گل شاهد احوال بس　　از تو مخلص ناله و از یار نشنیدن خوش است

وله

ای زلیخا خبر نکهت پیراهن گیر　　غارت این قافله در سر حد کنعان شده است

وله

بر دل ما تیره روزان از صف مژگان گذشت　　آنچه از فوج دکن بر ملک هندستان گذشت

وله

مسکنم پای گلی بود ازین بیش و کنون　　نیست پروانگی سیر چمن یا قسمت

وله

چون غزالان فرقهٔ گردنکشی بودش مطیع　　قهرمان ما نه هم چو مجنون کشور هامون نداشت

وله

گرفتیم ارتکاب ہمی گناہ است بہار از جانب ما عذر خواہ است

وله

✓ عکس ابروئے او در آئینہ سجدۂ در طلب نباشدہ است

وله

کار ہر کس نیست جان دادن ترا بر سر کوئے گل بعد ازیں ای تیشہ سر بر سنگ زن فرہاد رفت

وله

گرد آباد آئینۂ عبرت احوال تو بس آرمیدن ہمہ گر خاک شوی دشوار است

وله

رحم کن بر خود میازار نے آزردہ جان را بشور شعلۂ آواز بلبل خانۂ صیاد سوخت

وله

لالہ زار دامن صحرائے ناکامی نہ داشت اجر باد است تیغے را کہ خونم پاک ریخت

ے ۱۵ - نقل اصل ۱۲ -

ولہ

توبہ شوم است فصلِ گل گفتم بعد ازیں اختیار بیاران است

ولہ

ایامِ بہار است بتاں مستِ تماشاست اندیشہ ام از وضعِ دلِ خانہ خراب است

ولہ

از خطت شور در چمن افتاد بندہ پرور ہنوز آغاز است

ولہ

دل چہ لذت برد بغیر از عشق نمکِ زندگی است شورِ مزاج

ولہ

از گدایان کوئے میکدہ ام بر لبم نیست جز دعائے قدح

ولہ

پیر چوں گردیم در گلشن وطن خواہیم کرد خدمتِ رعنا جوانانِ چمن خواہیم کرد

تا جرِ مصریم ای کنعانیاں نذرِ شما است تحفۂ مانندِ بوئے پیرہن خواہیم کرد

خارخارِ نو گلے دارم کہ دوش از ناز گفت   ماترا رسوا بہ عشقِ خویشتن خواہیم کرد

ولہ

طرفِ باغ از خانہ فصلِ گُل خمارم می کشد   می کشی در سایۂ تاک انتظارم می کشد
بلبلِ فرسودہ بالم گاہ گاہے در بہار   عشقِ گل طرفِ چمن بے اختیارم می کشد

ولہ

سینہ مستانہ اشکِ من بکوئے یار می گردد   بہ چوں آبے کہ وقتِ شام در گلزار می گردد

ولہ

خوش نشینانِ چمن بارِ سفر می بندند   عندلیباں ہمہ یک جا شدہ فریاد کنند

ولہ

کُنم جاں پیشکش ور دل چو ابروئے تو جا گیرد   بہ قیمت آشنا شمشیر را از آشنا گیرد

ولہ

ہر دمِ دُنیا سماجت خواہ و من نازک مزاج   اے خدا فضلے کہ استغنا خبر یادم رسد[٥]

٥: نقلِ اصل ١٢ -

ولہ

یعقوب رُفت و روب بده چشم خانه را — کز گرد راه پیرهن یار می رسد

مخلص بشیره خانهٔ خُم باده جوش زد — موج شراب تا سر دیوار می رسد

ولہ

بگذشت بهار و نزدم چاک چو گل جیب — دیوانگیم آه به سال دگر افتاد

ولہ

مباد حلقهٔ صحبت بهم وگر باشد — سخن ز زلف پریشان یار می گذرد

ولہ

هر کجا هست دل زار سلامت باشد — یا رب آن یار وفادار سلامت باشد

گر مناسب نه بود آمدنم در کویت — بنده پرور به سر بازار سلامت باشد

ولہ

از قدش برپا قیامت در جهان — گر نشد امروز فردا می شود

ولہ

زنقشِ بوسہ ام آں لعلِ شیریں　　چو یاقوتے بہ زیرِ مُہر باشد

ولہ

چوں منجّم دید طالع نامہ ام خندید و گفت　　ایں پسر قایم مقامِ حضرتِ مجنوں شود

ولہ

چہ دُور از بادہ گر تائب شدم پیرانہ سر مخلص　　دہد چوں یاس رو بیمار را ترکِ دوا گیرد

ولہ

در کنارِ خود چو شبنم بینم آں خورشید را　　یک سحر گر گریۂ شب ہا بفریادم رسید

ولہ

بسکہ کوشش بر ہجومِ عشق بازاں تنگ بود　　دامن و دل بر سرِ رہ طرفہ باہم جنگ بود

ولہ

بگفت آہ کسے حالِ پیرِ کنعاں را　　بہ آں جوانِ عزیزے کہ کاروانی بود

ولہ

چند سازد فقیر با حرماں　　خود بدولت قیاس باید کرد

وله

به تحریکِ نسیمی زلفِ او زیر و زبر گردد   هزار افسوس امن از کشورِ هندوستان گم شد

وله

به باغ برگ و بر از شاخسار پیدا شد   لوای سبزِ قشونِ بهار پیدا شد
صفا نماند میانِ دو زلفِ او از خط   درین دو یارِ موافق غبار پیدا شد

وله

به طوفِ کعبه لبیک گویان می روم مخلص   که مینا ریزهٔ دل ها بود ریگِ بیابانش

وله

مغرور مشو فصلِ بهار ای چمن آرا   فرداست که آشوبِ خزان در پیِ باغ است

وله

عبث زحمت مکش ای ابر در سیرابیِ صحرا   که این خدمت بود بر عهدهٔ چشمِ ترِ عاشق

وله

ای نسیمِ صبح گر سوی گلستان بگذری   از اسیرانِ قفس هم سجده در پای گل

ولہ

شہریاں مست از بیاباں می رہم   دست بر دوشِ غزالاں می رہم

ولہ

بلبلِ شوریدۂ چوں من ندارد این چمن   صد بہار آخر شد و من ہم چناں دیوانہ ام

ولہ

شورِ محشر چکیدۂ داغ است   بے نمک نیستم کبابِ دلم
از من آدابِ عشق آموزید   تربیت کردۂ جنابِ دلم

ولہ

بندہ ام خوشِ چشمِ خوبانِ دل جا کردہ را   صیدِ رعنا آہوانِ برِّ مجنونِ خودم

ولہ

فصلِ گل دیوانگی ہا مقتضائے عقل بود   مخلصِ سرسلسلِ رندانِ عاشق ہوشِ تو ام

ولہ

بیا تیشہ ام از بے ستونِ عشق می آیم   حکایت ہائے شیرینی زحالِ کوہ کن دارم

ولہ

شب کہ شد در محفلش مذکورِ مظلومانِ چرخ　　گفت تخلص نامِ من ہم داد خواہے داشتم

ولہ

ازیں رہ بستہ ام بر بالِ طوطی نامۂ خود را　　کہ تا گوید بہ او احوالِ زارِ من زبانی ہم

ولہ

کاش صرفِ دام سازد رشتۂ گلدستہ را　　ایں قدر زاں مہربانِ صیاد می خواہدلم

ولہ

فصلِ شگوفہ ریزئی اجرام علوی است　　امشب ز عشق رخصتِ آہے گرفتہ ایم

ولہ

ہر کسے سودا بہ قدرِ ہمتِ خود می کند　　عالمے خواہانِ لعل و من خریدارِ دلم

ولہ

بہ کاغذ باد ماند در محبت کاروبارِ من　　کہ باشد در کفِ طفلاں عنانِ اختیارِ من
ازاں ہر لحظہ در بر می کشم سروِ گلستاں را　　کہ ایں رعنا جواں بسیار می ماند بہ یارِ من

ولہ

داری بچون خودی سر الفت نهان مکن — ظلمِ صریح در حقِ خود ای جوان مکن

ولہ

حق تعالی سلامتم دارد — مخلص از قیس یادگارِ من

ولہ

گر چنین می دهد ز لیلی یاد — خونِ مجنون به گردنِ آهو

. . . .

از ادب سرو می کند تحریر — قبلهٔ راستان به قامتِ او

عکسِ چشمِ خوشت در آئینه است — آشنا می کند در آب آهو

ولہ

قیامت بر سرم آورده از شیون ای قمری — تو خواهی بعد ازین در باغ بودن یا من ای قمری

ولہ

حقوقِ صحبتِ گل بر تو بسیار است ای بلبل — مبادا از چمن غافل در ایامِ خزان باشی

(۳۶) - مخلص :- ابنائے داس لاہوری از قوم اروره بیچنده

خوش گو می نویسد :-

"جوانے است خلیق، شفیق بسیار گرم جوش بدل ہا نزدیک به کسوتِ استعداد

و قابلیت آراسته، سر رشته انشا بر سائی تمام بدست دارد و خطِ شکسته به درستی

می نویسد و در نویسندگی و کاروانی و معامله فهمی یگانه است و در اجرائے

کارِ خلق الله نهایت سعی به تقدیم میرساند در حینے که فقیر از کوه کانگره به قصبه بٹاله وارد شد

او به تقریبِ خدمتِ منشی گری سرکارِ نواب ابوالبرکات خاں صوفی در آں جا

بود ملاقات ہا به میاں می آمد بسیار مرد آدمی به نظر افتاد و مشق به طرزِ قدما

درست دارد"

از وست در قصیده ـــه :-

دشمن از خوفِ نهنگِ تیغِ خون آشامِ او ... هم چو ماهی سقنقور از جهان نایاب شد

ذرّه کو سایهٔ دستِ بلندت یافته ... پنجه تابِ پنجهٔ خورشیدِ عالم تاب شد

ولہ

دریا ز عکسِ روئے تو شد کانِ آفتاب — آئینہ از رخِ تو شبستانِ آفتاب
با لطفِ لفظ و معنیِ حسنت نمی رسد — گر بر فلک رود ہمہ دیوانِ آفتاب

ولہ

زاں بیشتر کہ ساقی جامِ اجل چشاند — از بادۂ انا الحق سرشار کن دلِ ما

خوش گو می طرازد:-

"نواب ابوالبرکات خانِ صوفی تخلص، غزلے طرح کردہ بودند فقیر خوش گو در مجلسِ ایشاں ایں بیت بدیہہ گفت کہ در بٹالہ شور افتادہ بود:

بجاست گر دلِ پروانہ طفیلاں سوزد — کہ شمعِ قامتِ خوباں ز نور ریختہ اند

مخلصِ مشارٌالیہ نیز غزلے در جواب گفتہ کہ ایں دو بیت از آں است:

خمیرِ لعلِ تو از شہد و شور ریختہ اند — دہانِ تنگِ تو از چشمِ مور ریختہ اند
جنونِ ماست بجوش از بہارِ فیضِ ازل — گلِ مراد بجیبم ز دور ریختہ اند

بر ایں مصرع پیش مصرع رسانیدہ:

نہ در قلمروِ نرگس نہ در قصبۂ سحر — "حلاوتِ لبِ جاناں و سحرِ چشمِ وی"

(۳۷)۔ موزوں:۔ راجہ رام نرائن از قوم کائیتھ سری باتو ساکنِ مگ بفتح میم و سکونِ کافِ فارسی من تو ابع صوبہ عظیم آباد در وقتِ تحریر این صحیفہ میر غلام حیدر بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ ترجمۂ موزوں از عظیم آباد فرستادہ بجنسہا درین جا نقل کردہ می شود

"پدرِ موزوں رنگ لال دیوانِ سرکارِ نواب مہابت جنگ ناظم بنگالہ بود و بہ وفورِ شجاعت و سخاوت اتصاف داشت و در محاربۂ کہ نواب مہابت جنگ اعتبار و عمدگی بہم رسانید و رفتہ رفتہ بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد بلند پایہ گردید، و از عہدِ نواب مہابت جنگ تا ابتدای ریاست عالی جاہ قاسم علی خاں بہ صوبہ داری عظیم آباد قیام داشت در سنہ اثنین و سبعین و مأتہ و الف (۱۱۷۲ھ) چوں رایات شاہزادۂ عالی گوہر متوجہ تسخیرِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بپاسِ ادبِ سلطنت اول آمدہ ملازمت کرد آخر آثار خلافِ توقع معائنہ کردہ بہ قلعہ برگشت و بہ جنگ پیش آمد و آں قدر ترددات بہ ظہور رسانید کہ حصارِ عظیم آباد

محفوظ ماند و در محاربات صادق علی خاں عرف میرن خلف جعفر علی خاں
شجاع الملک ناظم بنگالہ با ملازمان شاہ زادۂ عالی گوہر راجہ موزوں
ملازم صادق علی خاں بود و چوں در سنہ اربع وسبعین و مائۃ والف
(۱۱۷۴ھ) نواب عالی جاہ قاسم علی خاں داماد نواب جعفر علی خاں
شجاع الملک در بر مسند نظامت بنگالہ نشست، راجہ موزوں را از صوبہ داری
عظیم آباد عزل کردہ مقید ساخت و ہرگاہ نواب عالی جاہ قاسم علی خاں
را با نصاریٰ انگریز محاربات پیش آمد و آخر ربیع الآخر سنہ سبع وسبعین
و مائۃ والف (۱۱۷۷ھ) از نصاریٰ شکست یافت راجہ موزوں را کہ
در قلعۂ منگیر حبس کردہ بود برآوردہ در ہماں سال بہ دریائے گنگ
غرق ساخت و آں گوہر یکتا بہ اصل خود رجوع کرد صاحب دیوان است
غزل طولانی می گفت و قوافی زمین را استیفا می کرد وقتے کہ شیخ علی حزین
اصفہانی وارد عظیم آباد شد راجہ موزوں بخدمت شیخ رسید و دیوان
خود را از نظر شیخ گذراند و موزوں تخلص عطا کردۂ شیخ است دیوان کہ

از نظرِ شیخ گذشتہ در احوالِ او کہ بہ ضبطِ قاسم علی خاں در آمدہ رفت
خدا داند چہ شد دریں ولا نسخۂ مسوّداتِ پراگندۂ او را و اشعارے
کہ از نظرِ موزوں افتادہ بود از جا بجا فراہم آوردہ دیوانے ترتیب
دادہ ایں نسخہ سراپا سقیم است رطب و یابسے دارد میر احسان علی بلگرامی
قریب دہ جز از دیوانِ او مطالعہ کردہ اشعارے انتخاب زد تتمۂ
دیوان را فرصتِ انتخاب نہ شد"

تا ایں جا ترجمۂ مرسلۂ میر غلام حیدر است، ایں اشعار کہ نوشتہ
می شود ہماں است کہ مذکور شد: ے

روشن بود ز فیضِ خموشی بیانِ ما — باشد چو شمع شعلہ بجائے زبانِ ما
خوں در جگر نماند و خدنگِ تو می رسد — حیف است ایں کہ تشنہ رود میہمانِ ما

ولہ

سفید کرد غمت موئے مشک فامِ ترا — بدل بہ صبحِ سعادت نمود شامِ ترا
کنایتے گلۂ غصّۂ و دشنامے — زیار نیست جوابے اگر سلامِ مرا

سخن چو عقدِ لآلی ز کلکِ موزوں ریخت   نوشته اند ز آبِ گہر کلامِ مرا

ولہ

ز طبعِ خویش سخن سنج در گرفتاری است   قفس نصیب بود بلبلِ غزل خواں را

ولہ

طوافِ کعبۂ کویش ازاں سرگشته می آید   که خضرِ راه سازد ہمتِ مردانۂ خود را

ولہ

ضعیف نالیم آخر بکارِ من آمد   که یار از اثرِ ناله ام شناخت مرا

ولہ

پرورده چو مجنوں نمکِ شورِ جنونم   بیروں نه رود شورِ تو از سلسلۂ ما

ولہ

در راہِ تو از بال چه آید که فرو ماند   چوں طائرِ تصویر ز پرواز پرِ ما

ولہ

شکوۂ دل بس ایں قدر موزوں   آه بیگانه شد یگانۂ ما

ولہ

مشاطہ شانہ بگرفت صد چاک شد دلِ ما آئینہ خواست آں شوخ حیرت فزود ما را

ولہ

در آب و آتشم از اشک و آہِ خود چو شمع بہ گرم و سردِ جہاں چرخ آزمود مرا
مگر گذشت بدل یادِ سرمہ سا چشمے کہ اشک از مژہ ہا می چکد کبود مرا

ولہ

ز شرمِ مجلسیاں آب گیر آتش بود پسندِ بادہ کشاں آمد ایں دو آتش آب

ولہ

چو شمع ہر کہ بہ بزمِ تو خویشتن را سوخت نمود حالِ دلی بر زباں سخن را سوخت

ولہ

خوباں ترا بہ جرمِ وفائے تو می کشند آگہ نبودۂ کہ طریقِ زمانہ چیست؟

ولہ

شب کہ دل بے روئے جاناں نالہ ہا زار داشت شمع ہم بر حالتِ او گریۂ بسیار داشت

ولہ

صد قیامت بجہاں از قدِ رعنائے ہست — فتنہ ہا در نظر از نرگسِ شہلائے ہست
تا کجا در پئے عیبِ دگراں خواہی بود — عیبِ خود بیں اگرت دیدۂ بینائے ہست

ولہ

می خواستم کُنم دل و جاں را نثارِ دوست — حیف است ایں کہ ہر دو نیامد بکارِ دوست
آشفتہ شد دماغِ من از بوئے نو بہار — یا رب کجاست عطرِ نسیمِ دیارِ دوست

ولہ

شمع از بہرِ چہ در بزمِ خموش است امشب — سوزِ آں را چہ شد و گریۂ بسیار کجاست

ولہ

در گلشنِ دہر آمدنِ من چو نسیم است — تا کردہ نفس راست بہ پیچم سفرے ہست

ولہ

شیشہ ہا را ز سنگِ شہر مگر گویا ساختند — دل فتاد از طاقِ ابرویش صدا برنخواست

ولہ

شب که در بزمِ تو پروانه ز همت می‌سوخت   گر در شکِ آب مرا شمع ز غیرت می‌سوخت

ولہ

گردنِ دعوی امکن ای شمع در محفل بلند   رونقِ حسنِ تو آخر تا سحر خواهد شکست

ولہ

از اشک و آه تا سر و کارم فتاده است   آتش چو شمع در تنِ زارم فتاده است

ولہ

کی توان از دولتِ ناجنس گشتن بهره‌یاب   چارهٔ افلاسِ کس از درهمِ ماهی نه شد

ولہ

در قفائش از دلم هرگز حدیثی سر نزد   گرچه طوطی در پسِ آئینه گویا می‌شود

ولہ

چه خوش می‌گفت روزانه هجوم درد عریانی   که دل را چاک باید کرد گر نبود گریبانی

بعد اتمامِ گلِ رعنا راجه موزون در عظیم آباد پٹنه در حالتِ
صوبه‌داری آنجا کوفت ثانی ۱ سنه سبع و ثمانین مائة و الف (سنه ۱۱۸۷)

سال ۱ — نقل ۱۲ —

فوت شد۔ مولف گوید ؎

تہی شد انجمن از نکتہ سنجاں	کہ راجہ رام نارائن بزد کوس

شفیق از سائلے تاریخ پرسد	بگو "موزون فایق رفت افسوس"

(۱۱۸۷)

(۳۸) موزوں :- راجہ مدن سنگھ جہاں آبادی از قومِ کائستھ سکھ سینہ اصل وطنِ اسلافِ او قصبۂ جکولی از مضافاتِ چکلہ اٹاوا من توابعِ صوبۂ اکبرآباد، چند پشت آبا و اجداد او توطنِ شاہ جہاں آباد اختیار کردند۔ پدرش راجہ حکمت سنگھ منشی و در اواخر دیوانِ نواب غازی الدین خاں فیروز جنگ والدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن بود و در عہدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ بہ منصبِ سہ ہزاری و مزید اعتبار بسر می برد مولدِ موزوں جہاں آباد در چہار سالگی بہ دکن نزدِ پدر آمد و چوں بہ سنِ رشد رسید بخدمت استیفاءِ مالی سرکارِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ استیفاءِ مباہات نمود و در عہدِ نواب نظام الدولہ نواب ناصر جنگ شہید معزول شد و در

سالم: نقل ۱۲۔

عصرِ امیر الممالک باز خدمتِ استیفا، با و بحال گردید و بعدِ انتقالِ پدرِ خود در عملِ امیر الممالک از اصل و اضافه بہ منصبِ دو ہزاری و خطابِ راجگی امتیاز یافت و در زمانِ نواب آصف جاہ ثانی دام اقبالہٗ بہ منصبِ سہ ہزاری و علم و نقارہ و حراستِ قلعۂ مصطفیٰ نگر از توابعِ حیدر آباد سر برافراخت بعد یک و نیم سال نصارائی انگریز از مچھلی بندر بہ ارادۂ تسخیرِ قلعہ آمدہ پیغامِ تخلیہ نمودند، راجہ بپاسِ نمکِ آقائے خود استادگی کرد نصاریٰ قلعہ را محاصرہ کردند راجہ بقدرِ طاقت در مدافعہ کوشید آخر نصاریٰ یورش کردہ قلعہ را گرفتند و راجہ جنگیدہ دو زخم بندوق برداشت و بہمان زخم پنجم شوال سنہ تسع و سبعین و مائۃ والف (۱۱۷۹ھ) در چہل و شش سالگی رخت ازین عالم بربست۔ دیوانِ او بہ نظر آمد اقسامِ سخن از غزل و قصیدہ و رباعی و مثنوی ہائے مختصر متعدد دارد اما سخنِ او اکثر اصلاح طلب است اشعارے کہ بہ ترتیبِ ردیف درین جا گرفتہ شد از نظرِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی گذرانده و

بہ زیورِ اصلاح و الا مزین ساختہ ثبت افتاد ست

گرد گلشن جلوۂ رنگینِ یار آئینہ را — می رسد عرضِ قدمبوس از بہار آئینہ را

ولہ

سنگین دلت ز ابر و آتش زند بہ جان ہا — آرد شرار بیرون از تیغ ہا فساں ہا

ولہ

صیدِ ممتازم کہ از گیسوئے عنبر فامِ خود — یار بردارد بدوشِ خویشتن دامِ مرا

ولہ

روکشِ کحل الجواہر کردم ای جانِ نگاہ — خاکِ پائے خود گر از روئے کرم خوانی مرا

ولہ

مرہمت ناوکِ بیدادِ نگاہت ایضاً — خالِ تو مشکِ ختن نافِ سیاہت ایضاً

ولہ

تا لبِ او بوسہ گیرِ نقشِ پائے یار شد — ماہ را در خور نہ می گیرد کنارِ بامِ ما

ولہ

دمِ تیغِ نگاهِ او برّد   دستِ مژگان ز خویش غلافی ها

ولہ

در یمن شاید که حرفِ لعلِ شیرینِ تو رفت   در دهانِ آتشِ یاقوت گردد آب‌ها
قفلِ یاس آئینهٔ مفتاحِ امیدِ دل است   بستگی‌ها در گره دارند فتح الباب‌ها

ولہ

هست تلمیذِ نگاهت نقشِ جادوها   شوخیِ چشمِ تو سرمشقِ رمِ آهوها
روشِ قدِّ تو دیدند که دارند ز سرو   دائم انگشتِ ندامت به لبِ خود جوها

ولہ

سنگین شود از گوهرِ من پلّهٔ میزان   با بحر بسنجند اگر حوصله‌ام را

ولہ

تا دیده داغِ سینهٔ هجران کشیده را   سرمشقِ گل گرفت بهار از خزان‌ها

ولہ

ای ز مژگانت مشبّک سینه‌ها   پردهٔ بادام شد آئینه‌ها

باطن از آرایشِ ظاهر بری است   هست در ویرانه ها گنجینه ها

ولہ

تا خیالِ جلوه ات آباد کرد اندیشه ها   جوش دارد شوخیِ حُسنِ پری در شیشه ها

ولہ

ما دعا کردیم باشی چشمهٔ آبِ حیات   بوسه ده از لبِ خود در جزای خیرِ ما

ولہ

غنچهٔ نیلوفرم طبعِ مرا هر صبح دم   می گُشاید مهرِ حسنِ عالم افروزِ شما

ولہ

گر ترا مرکو زِ خاطر نیست آزارِ غلام   بیع کردی ترکِ من در دستِ افغانم چرا؟

ولہ

عنایت نامه ات نائب منابِ حی می دانم   نمی دانم کم از الهامِ پیغامِ زبانی را

ولہ

عمرها ما دیده بوسِ نقشِ پائش کرده ایم   خاکِ راهش را جواهرِ سرمه می دانیم ما

از زمینِ شعرِ ما پیداست دشتِ کربلا　　　نسخهٔ بے تابیٔ خونِ شهیدانیم ما

ولہ

عاشقان را خاکِ کوئے یار معراج است و بس　　　گل زمینِ باغ باشد آشیانِ عندلیب

ولہ

بہارِ خویش خزاں کن بہار را دریاب　　　بشو نگارِ خودی آن نگار را دریاب
صفائے دل بہ طلب تا جمالِ خود بینی　　　زحسنِ آئینہ آئینہ دار را دریاب
برنگ و بوئے گلِ ایں چمن چہ می نگری　　　جگر شگافیٔ مژگانِ خار را دریاب

ولہ

آدمِ صاحب مروّت حیف در عالم کم است　　　گر بسوز و سینہ ہا در چشمِ مردم نم کم است

ولہ

چوں نہ نازد ارم بہ طوبئے خود　　　سایۂ سرو آں پری سیما است

ولہ

شب کہ یادِ ماہ روئے در دلِ من راہ داشت　　　چشمِ گریاں از خیالش یوسفے در چاہ داشت

وله

بے جا کنند غمزدگاں شکوۂ فلک　　　موزوں چہ فتنہ ہا است کہ در چشمِ یار نیست

وله

امشب از شمع چہ احسانِ نمایاں شدہ است　　　بر سرِ مشہدِ پروانہ گل افشاں شدہ است

وله

بطا دریں محفل چو مرغِ نیم بسمل می طپید　　　بس کہ از شرمِ آب جانانِ من گل خوں شود[۵]

وله

آشنائے گریۂ بے اختیارم کردہ اند　　　بے تکلف رو کشِ ابرِ بہارم کردہ اند

وله

ہر قدر تلخی کند صہبا فزاید قدرِ قند　　　از لبِ شیرینِ او دشنام شیریں تر بود

وله

از انتظار گشتہ مرا چشمِ تر سفید　　　شاید کہ شامِ ہجر شود چوں سحر سفید

وله

۵- نقل ۱۲-

بدستِ آسمان صد ناخنِ تدبیر از جا شد   که از سر رشتهٔ لاینقطع یک عقده ام وا شد

ولہ

کجا یارا ست در پیشِ تو عشاقِ پریشان را   بزلفِ عنبرین نازم که پہلوے تو می آید

ولہ

قدِ موزونش خرامان گشت و ویران کرد باغ   سرو می گوید که دستِ زور بالا گفته اند

ولہ

این مغبچگان ساغرِ سرشار فروشند   ساغر نه بود آئینهٔ یار فروشند

ولہ

آتشِ جانان لبِ بیتاب را واسوختند   از برائے کیمیا سیماب را واسوختند

ولہ

لبِ او گر درین محفل تبسم آشنا گردد   دل از ما بو ز گل مستی ز می آب از گهر گیرد

ولہ

چشم را وا کن ز مصرِ خویشتن آگاه شو   یوسفی داری برو عشق از زلیخا وام گیر

ولہ

قد بلا انگیز و رفتارش علی ہذا القیاس　　لب شکر افشان و گفتارش علی ہذا القیاس

ولہ

الٰہی جلوہ گر کن در نگاہ برودوش　　دعائے آرزو داریم در صبحِ بناگوش

ولہ

مرا دلے ست کہ گردید از جہان فارغ　　ولے نشد ز ہوا داریٔ بتان فارغ

ولہ

از فراقِ یار رنجورم تکلّف برطرف　　در ہلاکِ خویش معذورم تکلّف برطرف
گر پریشاں گفتہ ام موزون ز حرفِ ما مرنج　　از نگاہِ یار مخمورم تکلّف برطرف

ولہ

در تنگنائے نامہ نگنجد بیانِ شوق　　قاصد مگر بہ وام بگیرد بیانِ شوق

ولہ

۱۵۔ نقلِ اصل ۱۲ -

تلاش رفعتِ خود مایهٔ پشیمانی است — که فیل بهرِ بلندی فشاند بر سر خاک

ولہ

آفتابِ محشر از رخسارِ تابانت خجل — شورِ محشر نیز از جوشِ نمکدانت خجل

ولہ

که دارد در جهان امشب تماشا که من دارم — هلالِ ناخنی بر دل زان پیمان شکن دارم

ولہ

از اخگر و سپند طپیدن خریده ایم — از آبشار و ابرها چکیدن خریده ایم
داریم پیشِ یار بهم شرم و شوق را — از آئینه‌ها نه دیدن و دیدن خریده ایم
در آرزوی این که رکابِ بتان شویم — از ماهِ نو بقدر خمیدن خریده ایم

ولہ

ز بس در خویش می بالم به پیراهن نمی گنجم — سراپا حسنِ بی رنگم بجا و من نمی گنجم
خرد تا کی تواند کرد پاسِ عشقِ رسوایم — چراغِ محشر افروزم که در دامن نمی گنجم

ولہ

پرده برکش بیا در آغوشم — ہم چو آئینہ رو براہ توام

ولہ

حُسنِ او بے نقاب می بینم — روکش آفتاب می بینیم

ولہ

بودیم سحرخیز بدامانِ شبِ زلف — کردیم نیاز تو دعا بلکہ اثر ہم

ولہ

گرچہ از بندِ خویش آزادم — بندۂ سروِ سرفرازِ توام

ولہ

بسکہ من شیفتۂ چشم سیاہے شدہ ام — سُرمہ گوں پرتوِ مہتاب شود بر بامم

ولہ

مجنونم و کارے نبود با مہ و سالم — ہر شام ز زلف روئے تو در سیر ہلالم
چینید بدست مژہ اثمارِ تجلّی — کز چشمۂ خورشید خورد آب نہالم

ولہ

چو ماه دیده که ترسد ز ریسمان سیاه   ز شکل آن سر زلف سیاه می‌ترسم
بیان حال دل خویشتن چگونه کنم   ز بی‌دماغی آن کج کلاه می‌ترسم
جفای اوست گوارا ز طبع من موزون   من از تبسّم عذر گناه می‌ترسم

ولہ

اسیر زلف مشکین تو ریحان بلکه سنبل هم   خراب خنده‌ات کبک دری بل غنچهٔ گل هم

ولہ

صبح دم چون دست بر جام شراب انداختیم   پنجه گیر آبروی آفتاب انداختیم

ولہ

خواهم به خیال رخ آن سیمبر افتم   آئینه شوم آب شوم بنجبر افتم

ولہ

مایهٔ سودی که می‌جستم به نقصان یافتم   گوهر گم کرده را در چشم گریان یافتم

ولہ

سخت حیرانم چسان بر خود گوارا کرده‌ای   حال عاشق را چو زلف خود پریشان داشتن

ولہ

وقتِ پرواز دریں باغِ خزان دیدہ نماند — پر زنی تا بہ کجا میلِ قفس کن بس کن

ولہ

بر سرِ کوئے تو رفت آئینہ پرسان پرسان — چیدہ گل از چمنِ حسنِ تو داماں داماں

ولہ

ای جانِ جان ز محفلِ اہلِ وفا مرو — مانندِ شمعِ صبح دم از پیشِ ما مرو

ولہ

نرگسِ این چمن توئی داد نگاہ دادہ — غنچۂ لالہ ہم توئی عرضِ کلاہ دادہ

ولہ

بروزِ حشر در خیلِ شہیداں سرخرو آیم — ز دستِ من اگر جانان بگیرد بیرۂ پیمانی

ولہ

ریخت بر زخمم نمک ہا لعلِ خندانِ کسے — زخم گفتم بر غلط گفتم نمکدانِ کسے
دامنِ آشفتگی از دست نتوانم گذاشت — یاد می آید مرا از زلفِ پریشانِ کسے

وله

می کُند صیدِ خود این کج کلهان آسان — آفریده است خدا آئینه دامِ عجبی

وله

سبقِ سرمه ز چشمِ تو هر آنکه برشد — وقفِ خاموشیم ای لعلِ سخندان مددی

وله

نگهِ او دهد جامِ شرابِ ناب پی در پی — گلستانِ دلم را می کند سیراب پی در پی
چه سان از هرِ هم زنگار لب ها را بهم آرد — که زخمم می خورد از تیغِ ابرو آب پی در پی
نگر آن گوهرِ نایاب ز جائی بدست آمد — که می گردد بگردِ خویشتن گرداب پی در پی

(رُباعی)

این دل که ز جامِ بیخودی مستِ کسے است — آماجِ خدنگِ جسته از دستِ کسے است
در آمد و رفتنم اختیارے نبود — چو کاغذ باد رشته در دستِ کسے است

(۳۹) مشرب: - اکبر آبادی سلمہ اللہ تعالیٰ از قومِ کایتھ است بھورے سنگھ نام داشت الحال خود را بنام سنگھ مشہور کردہ

مشرب و مشربی هردو تخلص می کند شاگردِ محمد مقیم آزاد کشمیری الاصل اکبرآبادی الوطن است که ترجمۂ او در حرف الالف گذشت زبانِ خوبے بهم رسانده به مشقِ شعر می پردازد و بین الاقران رایتِ امتیاز می افرازد چندے در مرشدآباد بنگاله بسر می برد و الحال در سرکارِ نواب شجاع الدوله نیشاپوری همراه میرزا حیدر بیگ نوکر است، مشرب غزل در زمینِ اساتذه کم طرح می کند می گوید:-

"چرا قافیه در ردیفے که در حصۂ دیگرے رفته باشد اختیار کرده شود"۔

گویا غنیمت کنجاهی از زبانِ او می گوید:- ؎

نه شود طبع به اقبالِ تتبّع راضی   در زمینِ دگرے خانه بنا نتوان کرد

مشرب در مبحا نه سخن می گشاید:- ؎

ز ابلیس آں بے خبر دکم نه باشد   که در پیشِ او قدرِ آدم نه باشد

وله

در قفس از فکرِ آب و دانه آزادیم ما — گوشه‌گیریم از دعاگویانِ صیادیم ما

ولہ

ندیده‌ایم زخویش آن قدر که روزِ جزا — توان شناخت که این ظالم است قاتلِ ما

زجنگ کردنت ای تُرکِ جنگجو شادیم — که گاه‌گاه شوی زین سبب مقابلِ ما

ولہ

ممسک از خسّتِ خود صورتِ همیانِ زر است — هرچه دارد همه از بهرِ دگرها دارد

ولہ

مشربی آنچه دلم خواست نشد — می‌شود آنچه خدا می‌خواهد

ولہ

سیه‌بختم ولے از راستی قدرِ دگر دارم — چو میلِ سرمه جا در دیدهٔ اهلِ نظر دارم

ولہ

خواریِ نقشِ پا ملاحظه کن — بے وقاری بود زمین‌داری

حضرتِ آزاد مدظله العالی فرمودند:-

"وقار" کہ در لغت آہستگی را گویند دریں جا مناسب نیست چنیں باید ع

"ہست بے عزّتی زہیں داری"

خواری و بے عزّتی مترادف اند ۔

(۴۰) ۔ **منشی** :۔ لالہ فتح چند برہان پوری سلمہ اللہ تعالیٰ از قوم کائستھ است طبعِ درست دارد و فکرِ سخن بہ طرز شوکتِ بخاری می کند با مولف در دولت خانۂ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی آشنا شدہ و مکرر بہ غریب خانہ آمد عزیز کسے است سلامت باشد ۔

نیست آسایش بہ منزل جانِ از خود رستہ را　　　ہر قدم دام است نقشِ پا شکارِ جستہ را

بسکہ از شرمم تو در پرواز رنگِ گلشن است　　　رشتۂ زلفّا رہ نبندد در ہوا گلدستہ را

دیدہ و دانستہ می گوئی دلِ منشی کہ بُرد　　　نیست زیبا عرض کردن معنیِ دانستہ را

ولہ

طالعِ برگشتہ باشد بلا گرداں مرا　　　گردشِ ایام گرد خود بجو د قرباں مرا

ولہ

زاشکِ سرخ و رُخِ زرد چوں گُلِ رعنا   تمام عمر بہارِ گُل و خزاں دیدم

ولہ

جہاں بہم زدم تا حُسنِ نیرنگی طلب کردم   بری می خواستم تاراجِ بازارِ حلب کردم
ہنوز از عُہدۂ شکرِ جنوں بیروں نمی آیم   زہر چاکِ گریباں غنچہ ساں گرِ طرح لب کردم
بود اطفال را بسیار با دیوانہ ہا اُلفت   جنونِ ساختہ بہرِ تماشائیں سبب کردم

ولہ

بیادِ شوخ چشمے خانہ بردوشم ازاں باشد   حصیرِ خوابگاہم سایۂ مژگانِ آہو ہا

حرف النّون

(۱۴)۔ **ندرت** :۔ لالہ حکیم چند تھانیسری در سخنش ندرتے است و در طبع قدرتے۔

خوش گو گوید :۔

"از قوم بیس و نسلِ لالا مہر دے رام "قانون گوئے" پرگنہ تھانیسر در ہند کہ از قدیم جائے عظیم است، جوانے است قابل و دل چسپ

خوش منش، عزیزِ دل ها، مقبولِ محفل ها، خیلے به سنجیدگی و برگزیدگی موصوف
و به سخنوری و لطیفه گوئی معروف، از آغازِ شباب او، و فقیر خوش گو باهم
ربطِ معنوی داشته و به اتفاق به خدمتِ مولوی محمد عابد "اخلاقِ ناصری"
می خواندیم و در جنابِ حضرتِ سرخوشِ میکدهٔ سخن مشق گذرانیده هم
مشق و هم طرح بودیم و گلِ یک گلستان و جزوِ یک دیوان بوده اوقات
به سیر و تماشا بسر می بردیم امّا در علم، اسبابِ موافقِ قابلیّت از ناتوانی
بینیٔ روزگارِ غدار نصیب نه شد، تا مدتے در محفلِ بخشی الممالک
امیر الامرا صمصام الدوله از نزدیکان بوده همان موافقِ قسمت
یک اسامی عوضی پنجاه روپیه که در فرقهٔ والاشاهیان یافته بود تا حال
به حال دارد و گذران می نماید، طبعے بس بلند و ذهنے رسا دارد و وقت
در طبعش بسیار یافته می شود با مذاقِ تصوف آشنائی بهم رسانیده بارها
صحبتِ میرزا بیدل و شاه گلشن مرحوم و خان آرزو و دیگر شعرای نامدارِ وقت
دریافته و فیض هائے بسیار بر داشته از مستعدان و معنی بندانِ روزگار

است ترجمهٔ "دهم اسکند" یعنی بابِ دهم کتاب بهاگوت که در هندیان
اعتبارِ تمام دارد و متضمّنِ حالاتِ کشن است که او را مظهرِ خاص می‌دانند
در زمینِ "شیرین خسرو" چهار ده هزار بیت خوب و رنگین و دل‌نشین نظم
کرده و در آن وقت که مقیّدِ فکرِ آن مسوّده بود هر روز به سمعِ فقیر می‌رساند
این بیت در جائے که کشن کوهے را بر انگشت برداشته و خود را تا هفت روز
از صدمهٔ شدّتِ بارش که نمونهٔ قیامت بود محفوظ نگاه داشته گفته
و خیلے قبول یافته الحق بسیار به رتبه واقع شده و آن این ست :- ؎

سبک برداشت آن کوهِ گران را   چو ماهِ نو بر انگشت آسمان را

و دیگر مثنویِ "ذرّه و خورشید" دو هزار بیت، اوایلِ مشقِ اوست
و هفت صد بیت "ساقی نامه" بنامِ نواب صمصام الدوله امیر الامرا
بسیار بخوبی و رنگینی و شستگی و روانی و قصائد در مدحِ نواب صدر الصدور
میر جمله ترخانِ سمرقندی و دیگر امرای وقت و اشعارِ غزل قریب
پانزده هزار بیت دارد و در نثر که خیلے پاکیزه و رنگین می‌نگارد نسخهٔ

"شش جهت" نام قریب پنج هزار بیت ترتیب داده بهر حال از مغتنمات روزگار است۔"

از وست :-

تا خود مقیدِ من و مائی زخود برآ　　ای بندهٔ خیالِ خدائی زخود برآ

ولہ

بشیریں می زدی پہلو پرویز از این غافل　　کہ آخر خنجر شیرویہ خون کوہ کن گیرد

ولہ

سخنور در لباسِ فقر ہم جوہر نما باشد　　نیام ذوالفقار حیدری از بوریا باشد

ولہ

می زند دم از مسیحا خُم ز پہلوئے شراب　　زندہ سازد مردۂ صد سالہ را بوئے شراب

ولہ

سوزد بہ خاک ہم ز تپِ عشق تن مرا　　چوں صبح آتشے است نہاں در کفن مرا

ولہ

گلستان می شود صحرا بود گر جامِ می بر کف　　برنگِ عینکے سرخی که در پیشِ نظر باشد
زبان در کام دزدیدن صفای دل کند پیدا　　در آن محفل که عیبِ یک دگر گفتن هنر باشد

حرف الواو

(۴۲)- ولی :- از قومِ هنود بود، و به "منشی گری" سرکارِ شاهزاده داراشکوه قیام داشت و از اثرِ صحبت و تربیّتِ ملاشاه بدخشی با اصطلاحاتِ صوفیه آشنا شد و تخلصِ خود ولی قرار داد حرف از تصوف بسیار می زند از وست- (رباعی)

درخود به نگر که جان و جانانه توئی　　در مجلسِ خود چراغ و پروانه توئی
تا چند به گردِ خانه گشتن شب و روز　　در خانه درآ که صاحبِ خانه توئی

وله

مطلوبِ تو هست با تو ای طالبِ ذات　　موجود بذاتی نه به آیات و صفات
این چاهِ خودی را دو سه گز گر بکنی　　در خانهٔ خود بیابی آن آبِ حیات

(۴۳)- وارسته :- مولدِ او سیال کوٹ از توابعِ لاهور است

لہذا نامِ "اُوسیال کوٹی مل" بود از ابتدائے سنِ شعور ذوقِ سخن بہم رساند و در
نظم و نثر رتبۂ شائستہ پیدا کرد و رسائلِ مفیدہ نوشت از آں جملہ
رسالۂ "مصطلحات الشعراء" در دیباچۂ آں می نویسد :-

"بندہ وارستہ بہ محض سرنوشتِ ازلی محوِ مطالعۂ دواوینِ فصحا بودم و دل
و جاں را وقفِ عشقِ نوخطانِ الفاظ و معانی می نمودم اکثر محاوراتِ غریبۂ
پارسی زبانان در اشعارِ فصاحت باز دیدم و بہ تحقیقِ آں کمرِ سعی چُست بستم
ہر چند گردِ کتبِ لغات گردیدم نفحۂ معانی از آں نہ شنیدم ناچار رجوع
بزباں دانانِ ایراں دیار آوردم و پانزدہ سال دریں تلاش بسر بُردم
آنچہ از زبانِ آں جماعت شنیدم برائے انتفاعِ جمہورِ سخن پردازان
خواستم در حیّزِ کتابت درآرم لہذا آں را با بعضے لغاتِ غریبہ با وصف
آں کہ معانی در نسخِ لغات و شروح و دواوین و مثنویاتِ قدما مرقوم
است جہتِ سہولتِ طلبہ دریں صحیفہ مرقوم نمودم و ایں نامہ را بہ مصطلحات الشعراء
کہ سفیدِ تاریخِ (۱۱۵۸ھ) شروعِ تالیف است موسوم گردانیدم"

مردِ قصیر القامتہ بود و زبانِ گزندہ داشت اکثر معاصرانِ خود را ہجو کرد معاصرانِ ہم در خدمت گذاری کمی نہ کردند مثل میر محمد علی رائج سیالکوٹی و شیخ نور العین واقفِ بٹالوی و دیگراں از وطن برآمدہ جہاں آباد و جاہائے دیگر را سیر کرد و جماعتِ موزوناں را بر خورد تذکرۃ الشعرائے نوشت و بر اکثرِ آں ایراد گرفت گویا اعتراض نامہ ایست' امّا ایں تذکرہ بہ نظرِ فقیر نہ رسیدہ از زبانِ شاہ عبد الحکیم حاکم حقیقتِ آں استماع یافت' آخر حال بدیرۂ غازی خاں کہ قریبِ ملتان است رفت و در ہماں جا سنہ ثمانین و مأتہ و الف (۱۱۸۰ھ) رخت ازیں عالم بربست صاحبِ دیوان است امّا اشعارِ او بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں بیتِ او در رسالۂ "جوابِ شافی" کہ ذکرش می آید بہ نظر در آمد؎

نیست در دہر زبان بازی اگر مایۂ درد — از چہ رو جامۂ تلخ است بہ سوسن را

تلخ بہ معنائے سیاہ است میرزا صائب گوید؎

گر نہ دارد ماتمِ ایمانِ این دل مُردگان   از چہ دارد جامۂ خود کعبۂ اسلام تلخ

وارستہ رسالہ دارد "جوابِ شافی" نام۔ در عنوانِ آں

می نویسد کہ :۔

"در شہور سنہ ہزار و صد و شصت و سہ (۱۱۶۳ھ) کہ خانِ سخن داں

حکیم بیگ خاں حاکم تخلص از دہلی بہ لاہور تشریف فرمود بندہ وارستہ

بہ حکمِ دیرین محبت ہا بہ دیدنِ خان سرے کشیدم و از دیوانش چشمِ آب

دادم دیدم بر حواشیٔ صفحات ایراد ہائے وارد و غیر وارد مرقوم

است و بر اکثر ابیات کہ از وصمتِ منقصت خطِّ آزادی دارد

خطِّ بیزاری کشیدہ قطعِ نظر از جہاتِ دیگر از ورے کہ معترض درآمدہ

راہِ درآمد ندارد، و از ہر بابے کہ قصد کردہ در سخن گرفتہ است بیک

دیدن پائے نظر از جا رفت و چشمِ دل را حیرت رو نمود بعد از استفسار

معلوم شد کہ چراغِ ایں اعتراضات برکردہ شعلۂ ادراکِ سراج الدین

علی خاں آرزو دست زادِ تحقیقش ہے۔

مراکه باستماعِ صیتِ سخنوری و مطالعهٔ بعض مصنفاتِ بلاغت آیاتِ
آن جناب غائبانه معتقدم و به جامعیتِ کمال و کمالِ جامعیتِ
آن سراجِ منیرِ شبستانِ گفتگو اعتقادِ جازم دارم سخت استعجاب روداد
و تعجبی که از مشاهدهٔ رسالهٔ مسمیٰ "بسراجِ منیر" که در خاتمهٔ آن گرفتے
چند بر اشعار و فقراتِ منیر لاهوری رقم شده داشتم باضعافِ مضاعف

رسیده (ع)

حیرتم رو داد از جائے که جائے حیرت است

خانِ حاکم بر سرِ استبداد آمده به استدلال درِ فع اعتراضاتِ مزبور مبالغه
را از حد برده سلبِ حق به جانب داشت که سخنهایش بر خاکِ بیداری می
افتاد من که به اظهارِ عیبِ غیر به عرضِ کمال کوشیدن عرضِ خود بردن
می دانم و این کمال را نقصانِ کمال می شناسم از قبولِ این امر پهلو تهی می
کردم چوں اقتراحِ خانِ دیرین آشنا از حد گذشت اعلاءً للحق رفعِ
تشکیکاتِ اشعارِ خانِ حاکم نمودم و صحتِ سخنانِ منیر به ایرادِ دلائلِ محکمه

مدلل و مبرہن ساختم "

چند سوال و جواب ازیں رسالہ برچیدہ دریں صحیفہ ثبت می شود کہ کیفیتِ آں بہ ناظراں چہرۂ وضوح نماند:۔

حاکم

اے کہ داغت ز ازل نو برا عضائم بود کافرم غیر تو گر ہیچ تمنائم بود

ارشاد شدہ:۔ نوبر کردن است نہ تنہا نوبرا "

التماس ایں کہ:۔ ہر دو آمدہ، اول معروف است، دوم صائبا گوید:۔

می رسد آزار بد گوہر بہ نزدیکاں فزوں نوبر زخم از نیام خود بود شمشیر را۔"

حاکم

کلکم بہ وصفِ ابروے پرچینِ او بکف چو شاخِ آہو است ز سرتا بپا گرہ

حکم شد:۔ شاخِ آہو گرہ ندارد۔ پیچ و خم دارد!"

اساتذہ گرہ ثابت کردہ اند، چناں کہ صائبا گوید:۔

عقدۂ حرص از مرورِ زندگی گردد زیاد — شاخِ آہو پُر گرہ از کثرتِ سالِ خود است"

حاکم

ز ذوقِ نامۂ آں شاہ بازِ کبک خرام — چہ دُور بال زند گر کبوترِ تصویر

رقم شدہ :- کہ معشوق را شاہ باز گفتن از چہ راہ است؟"

از راہے کہ خواجہ حافظ شیرازی و صائب گفتہ اند

حافظ

یار دارد سرِ آزردنِ حافظ یاراں — شاہبازے بشکارِ مگسے می آید

صائب

دارم امید آں کہ شود طبل بازگشت — آوازِ دل طپیدنم آں شاہ باز را"

حاکم

بر قلبِ ما خونیں دلاں گر نیست شبخونش ہوس — چشمِ تو می خواہد چرا شمشیرِ مژگاں در بغل

آب گیرئ شمشیر اعتراض بریں آب است کہ شمشیر در بغل خوابیدن

نشانِ احتیاط بود شبخوں کنندہ را مناسب نیست "

مناسب است، بایں معنی کہ مہیائے خوں ریزیست کہ در جامۂ
خواب ہم شمشیر را از خود جدا نمی کند، چناں چہ کلیم گوید ؎

بنازم ترکِ چشمت را کہ ترکش بستہ می خوابد — بخوں ریزِ اسیراں ایں چنیں باید میاں بستن

حاکم

نہ ہر طبعِ روشن سخنور شود — نہ ہر قطرۂ آب گوہر شود

فرمودہ اند — "گوہر سخن را تواں گفت نہ سخنور را؟"
می تواں گفت، بمذہبِ میرزا صائب کہ مقتدائے اہلِ فن است
می گوید ؎

نیست غم اہلِ سخن را از جفائے روزگار — بشکند گر ساغرِ گوہر، بریزد آب را

حاکم

کنم چو قسمتِ اعضا بیادِ آں مژۂ زخم — حوالۂ جگرِ خویش را بر کنارہ کنم

استفسار کردہ اند: — "خصوصیتِ جگر با کنارہ چہ باشد؟"
خصوصیتے کہ میرزا صائب در ایں شعر (؎)

دلبری روی از پی سیاه چشماں را　　کتارهٔ نگہت بر جگر نیامده است

وحضرت امیر خسرو را قدس سره العزیز دریں بیت (سه)

سر آں دو چشم گردم که چو ہندوانِ رہزن　　ہمه راز نوکِ مژگاں زده بر جگر کتاره

ملحوظ بوده ـ ہماں تخصیص دریں جا است و با وصفِ عموم زخم شمشیر با جمیع

اعضا خصوصیته بسر و گردن در اشعار واقع است کذالک تخصیص

کتاره و خنجر به جگر و سینه است با شعر مشہور فردوسی طوسی ثبوتِ این

حرف است (سه) :ـ

بروز نبرد آں یلِ ہوش مند　　به شمشیر و خنجر به گرز و کمند

بُرید و درید و شکست و به بست　　یلاں را سر و سینه و پا و دست"

بنده شفیق عرض می کند که :ـ

حاکم ـ اول زخم مطلق را برا عضا قسمت کرد بعد از آں

جگر را حوالهٔ کتاره کرد ایں خصوصیت را وجہے می باید ـ

میرزا صائب و امیر خسرو اول تقسیم نه کرده اند بلکه

ہمیں رسیدنِ کتارہ بر جگر آوردہ اند و قاعدۂ شعراست
کہ رسیدنِ زخم بر اعضائے رئیسہ مثلِ سر و دل و جگر بخصوص
ذکر می کنند و وجہ خصوصیت ایں کہ زخمِ اعضائے رئیسہ بیشتر
مہلک است ازیں جا بوضوح رسید کہ اعتراضِ خانِ آرزو
بہ جواب وارستہ مدفوع نہ می تواند شد و قولِ فردوسی
کہ در آں "لف ونشر" مراعات کردہ از عالمِ دیگر است۔
اجوبۂ کہ وارستہ از اعتراضاتِ خانِ آرزو بر اشعارِ نیر بہ قلم
آوردہ از آں ہم جوابے نوشتہ می شود۔
نیر در صفتِ باغ گوید ؎

شدہ از شاہدانِ آتشیں رو … سیہ چشمی نصیبِ لالۂ او"

گرفت ایں کہ:-
لالہ رو، و لالہ رخسار شہرت دارد بخلافِ لالہ چشم کہ نہ در ہیچ کتابے
بہ چشم دیدہ شدہ و نہ از ہیچ زبانے بہ گوش رسیدہ"

بر دیدهٔ وران جیّد البصر روشن تر از روز است که "نیّر" "لالهٔ چشم" نه گفته بلکه تشبیهِ لاله به چشم کرده و تشبیهِ لاله به چشم خاصّه در "سیه چشمی و خونین چشمی" در کلامِ اعیان بسیار است چناں چه طغرا گوید، بل نیّر و طغرا را دریں مضمون توارد اُفتاده۔

طغرا گوید ؎

دور آں عنبے چوں بت بنگاله ندارد | گلزار سیه چشم تر از لاله نه دارد

محسنِ تاثیر فرماید ؎

از تو گلِ بربستر از دردِ فراق اُفتاده است | لالهٔ بیمارِ توست چشمش بطاق اُفتاده است

وله

گلشن که بے تو دیدهٔ خونیں ز لاله داشت | از هر یکے بوصفِ تو چندیں رساله داشت

محمد قلی سلیم گفته ؎

کردم سلیم آخر قطعِ نظر ز خوباں | چوں لاله داغ کردم ایں چشمِ خوں فشاں را

حرف الہا

(۴۴) - ہندو: - متھراداس، در عہدِ صاحب قرانِ ثانی، شاہ جہاں پادشاہ در بنگالہ بسر می برد وقتے کہ خانِ زماں حاکمِ بنگالہ او را حبس کرد دراں حالت غزلے بہ حکیم رکنا مسیح کاشی فرستادہ ایں ابیات ازان است۔ :-

سلامِ من کہ رساند حکیم رکنا را | زدردِ من کہ خبر می دہد مسیحا را
منم فتادہ بدامِ بلا زجرمِ سخن | سخن اسیرِ قفس کرد مرغِ گویا را
شفاعتِ منِ کافر مگر مسیح کند | کہ بر مسیح تولّا بود نصاریٰ را

ولہ

دستِ ما تا گرفت دامنِ دوست | دیگر از آستینِ ما بہ گریخت

(۴۵) - ہنر: - تخلص گیان رائے اصلش از قصبۂ حجر من مضافات شاہ جہاں آباد است ولادتِ او در دولت آباد دکن در شہورِ سنہ ثمان وعشرین و مائۃ والف (۱۱۲۸ھ) واقع شد

جدّش به دیوانیٔ نواب قلیچ خاں بهادر خسر پورهٔ خلدمنزل بهادر
شاه مامور بود۔ همراهِ او واردِ دکن شد۔ والدِ او اوائلِ حال
به واقعه نگاریٔ محالات جاگیرِ نواب مذکور سرفرازی داشت
بعد ازاں "به منشی گریٔ" سید عالم علی خاں برادرزادهٔ امیرالامراء
حسین علی خاں و دیگر تعلقات پادشاهی بسر بُرده و در عهدِ نواب
آصف جاه طاب ثراه به پیش‌دستیٔ "حضور نویسی" سربلندی یافت
هم‌چشماں بنا بر قربِ منزلت حسد بُرده در سنه اثنین و اربعین
و مائة والف (۱۱۴۲ھ) مسموم کردند نوابِ قدرشناس
(آصف جاه) رعایتِ ارث کرده تا هشت ماه خدمت را
به کسے نه داد و عنایت نامهٔ طلب به گیان رائے پسرش فرستاده
به تعلقهٔ پدر سرفراز نمود و به هنگامِ عزیمتِ شاه جهاں آباد
تعیینِ صاحبزادهٔ بلنداقبال نواب نظام الدوله (ناصر جنگ
"شهید") ساخت وقتے که نواب معاودت فرموده داخلِ بلدهٔ

اورنگ آباد" گردید۔

گیان رائے قصیدہ گفتہ بوساطت یکے از باریابانِ حضور گذرانید کہ مطلعش این است ؎

بہار بسکہ اثر کرد در بسیطِ جہاں نماند در چمنِ روزگار نامِ خزاں

نواب قدردانی نمودہ قریب بود کہ بہ تعلقہ سابق سرفراز سازد کہ دریں اثناء نواب متوجہ تنبیہِ بالاجی مرہٹہ شدہ کوچ بہ سمتِ پٹن فرمودہ و گیان رائے بنابر عدمِ سرانجام در رکاب رفتن نہ توانست و چوں مراجعتِ لشکر اتفاق افتاد و دامنِ دولت ذوالا برگرفت و در چہاؤنی برہان پور قصیدہ مشتمل بہ تاریخ جلوسِ احمد شاہ پادشاہ در سنہ احدیٰ و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۱ھ) بر تخت نشست از نظرِ نواب آصف جاہ گذرانید پسند افتاد و حکم شد کہ :-

"در عرضداشت روانۂ حضورِ بادشاہ سازند۔"

ایں ابیات ازاں قصیدہ است ؎ :-

زہے شاہنشۂ اقبال توام — طرازِ ہفت کشور شاہِ عالم
خدیوِ عہد احمد شاہ غازی — سری بخشِ سرانِ ہفت طارم
قضا طغرا نویسِ امر و نہیش — قدر فرماں برِ احکامِ محکم
شدہ رائج درم از یُمنِ نامش — گرفتہ خطبہ زیب از اسمِ اعظم
رسد از حفظِ او گر نغمہ در گوش — ز خوں ریزی کشد صارم بجو دُم
بہ عہدِ امنِ شاہنشاہِ عادل — نمودہ فتنہ از چشمِ بتاں رم
بہر جا عرش سا گردد لوایش — شود فتح و ظفر روشن ز پرچم
الٰہی تا ابد معمور بادا — جہاں از عدلِ خاقانِ مکرم
دلا سالِ جلوسِ شاہِ جم جاہ — بگو "جاوید ظلّ اللہِ عالم"
(۱۱۶۱)

چوں نواب آصف جاہ رحلت کرد و نوبت ریاست بہ نواب نظام الدولہ "شہید" رسید دریں جا ہم بامورِ دیگر پایما دور عہدِ نواب امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم استعفا از نوکری

کرده خانه نشین شد۔ چناں چہ تا حالت تحریر ورا ورنگ آباد بسر می بُرد و اصلاحِ شعر از جناب آزاد مدظلہ العالی می گیرد و تخلص ہم تجویز کردۂ ایشان است کہ "گیان" در ہندی "ہنر" باشد چنانچہ گیان برائے ایں معنی اظہار می کند و رسوخِ خود را بہ معرضِ بیان می آرد ؎

عیبم بہ ہُنر گزید آزاد　　از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسے خزف بہ یاقوت　　قطرہ بہ گہر خرید آزاد
عنقائے نشاں ندیدہ را　　در دامِ نشاں کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود　　اصلاحِ سخن مزید آزاد
از لُطف تخلصم "ہنر" کرد　　افسونِ کرم دمید آزاد

عزیز ہر کسے است و با مولف ہم اخلاص دارد بعد تبسیم گلِ رعنا ہُنر نہم رمضان سنہ تسعین و مائۃ والف (سنہ ۱۱۹۰ھ) در اورنگ آباد وفات یافت۔ و مؤلف ایں قطعۂ تاریخ

بہ نظم آوردہ

مُرد در تاسعِ ماہِ رمضان شاعرِ ماہرِ معنی پرداز
سالِ فوتش بقلم دادِ شفیق کرد رحلت، ''ہنرِ بے انباز''
(۱۱۹۰ھ)

ایں ابیاتِ از و قلمی می شود

دوش در آئینہ تمثالِ رخِ یار فتاد آں قدر آب شد از شرم کہ از کار فتاد

وله

سیہ پوشید سنبل دید چوں حالِ پریشانم نہ دانم زلفِ مشکینِ کرا یارب نظر کردم

وله

رفتہ ام دیوانہ زیرِ خاک ہرگز کس ندید جز شرارِ سنگِ طفلاں شمعِ تربت روشنم

وله

دریں پیرانہ سالی کیست تا بردارد از خاکم مگر بادِ صفا روزے رساند بر سرِ افلاکم

وله

تا شدم روشن جبیں از سجدۂ درگاہِ او می کند از جبہ ام مشتاقِ تجلی مارِ نو

ولہ

نفر باید بعرضِ جوہرِ جرأت فلک رخصت — چو شمشیرِ اصیل اُفتادہ ام در دستِ نامردی

ولہ

صورت گرِ جمالِ تو چوں اہتمام کرد — رنگے کہ داشت در قلمِ خود تمام کرد

اکنوں وقت آں آمد کہ زبان را بہ شکرِ الٰہی نوازم و قلم را بہ سپاسِ ربّانی مشک آلود سازم کہ بہ تائیدِ او تعالیٰ ایں نامۂ دل کشا بہ حُسنِ انجام رسید و ایں معشوقِ زیبا خلخال خاتمہ پوشید ایں تُنک سرمایہ بہ قدرِ طاقت خدمتِ موزونانِ ہند بہ تقدیم رساند و ریشۂ سراغ در تحصیلِ اخبار و اشعارِ ایں گروہِ والا شکوہ دواند اما استیفاءِ صاحب سخنانِ سوادِ اعظمِ ہندوستان از وسعِ امکان بیرون است و استیعابِ ایں طائفۂ علیّۂ قدیم و حدیث از حوصلۂ طاقت افزوں کہ ہندوستان ملکے است کہ مساحِ فکر دورِ او تمام نمی تواند پیمود و مہندسِ اندیشۂ آسمان

پیما احصانہ می تواند فرمود و دریں وسعت آباد سخن آفرینان
در ہر گوشہ دم عیسوی می زنند و کلاہ گوشہ بہ دبیر فلک می شکنند
و فقیر حقیر در دکن کہ ناحیہ ایست از ہندوستان افتادہ و قدم
سیاحت از سر حد دکن بیروں نہ نہادہ احاطۂ سخن سنجانِ ہند چہ
طور تواند کرد و طوطیانِ صد شکرستان را در قفسے چہ قسم تواند
آورد، ناچار ہر قدر دست بہم داد تراجم شعراءِ قدیم را از
تالیفاتِ مولفین و دواوینِ موزونان در سلکِ تحریر کشید
و احوال و اقوالِ فصحاءِ جدید را از افواہِ ثقات و السنۂ خواصِ
رواۃ فرا گرفتہ پیرایۂ عبارت پوشانید۔

این تالیف در سنہ احدیٰ و ثمانین و مأتہ و الف (۱۱۸۱ھ)
طرۂ آغاز بر سر زد و در سنہ اثنین و ثمانین و مأتہ و الف (۱۱۸۲ھ)
نگارِ اختتام در پا بست۔ امیدوارم کہ این صحیفہ بہ عینِ عنایت
دیدہ شود و بہ میزانِ مرحمت سنجیدہ۔

وزیں مقام اندیشہ کمندے بہ صیدِ تاریخ انداخت و ایں گوہرِ آب دار را در سلکِ نظمِ منخرط ساخت ؎:-

این کتابِ مناقبِ شعراء　　بچہ اسلوبِ تازہ شُد مرقوم
از پئے ختمِ ایں صحیفہ شفیق　　گفت تاریخ "نامۂ مختوم"
(١١٨٢)

تمت

مطبوعہ
عہد آفرین برقی پریس